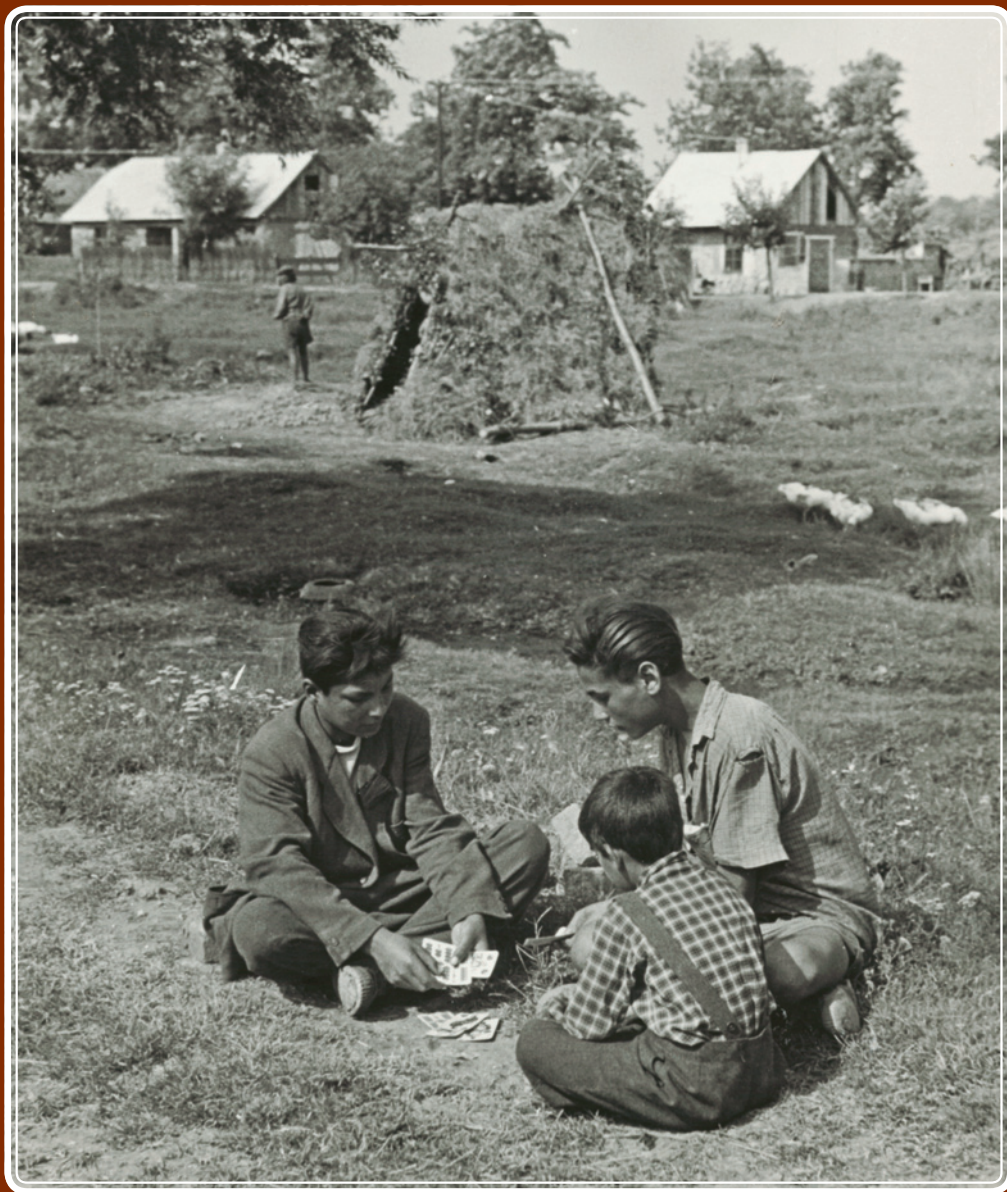

Jozef Facuna - René Lužica

RÓMSKA KULTÚRA

MINISTERSTVO ŠKOLSTVA,
VEDY, VÝSKUMU A ŠPORTU
SLOVENSKEJ REPUBLIKY

ŠTÁTNY
PEDAGOGICKÝ
ÚSTAV

Publikácia vyšla v rámci projektu „Inovatívne vzdelávanie pre pedagogických zamestnancov základných škôl za účelom zvýšenia ich interkultúrnych kompetencií vo vzdelávacom procese rómskych žiakov“, ktorý bol financovaný z Finančného mechanizmu Európskeho hospodárskeho priestoru a zo štátneho rozpočtu Slovenskej republiky.

Publikácia podporuje interkultúrne kompetencie pre Európu a podporuje zvyšovanie povedomia o inklúzii.

Rozmnožovanie a šírenie tohto diela alebo jeho častí akýmkoľvek spôsobom bez výslovného písomného súhlasu vydavateľa je porušením autorského zákona.

Autori publikácie ďakujú Rómskemu inštitútu, n. o. za fotografie z Archívu doc. PhDr. Emílie Horváthovej, CSc.

Rómska kultúra

Autori: PhDr. Jozef Facuna, PhD., prof. PhDr. René Lužica, ArtD.

Recenzenti: Mgr. Irena Adamová, doc. PhDr. Michal Kozubík, PhD.

Jazyková korektúra v slovenskom jazyku: Mgr. Božena Mizerová

Tlač a grafické spracovanie: Ultra Print, s.r.o., Pluhová 49, 831 03 Bratislava

Vydal: Štátny pedagogický ústav, P.O.Box 26, Pluhová 8, 830 00 Bratislava

Počet strán: 105

Náklad: 1000

Prvé vydanie

© Štátny pedagogický ústav Bratislava, 2017

ISBN 978-80-8118-188-7

EAN 9788081181887

RÓMSKA KULTÚRA

JOZEF FACUNA - RENÉ LUŽICA

BRATISLAVA 2017

OBSAH

ÚVOD	3
1 RÓMSKA KULTÚRA	4
1.1 Prečo je dôležité poznať rómsku kultúru?	4
1.2 Spôsob života Rómov v minulosti a v súčasnosti	7
1.3 Rómovia na Slovensku	13
2 RÓMSKA ETNOGRAFIA A FOLKLÓR	16
2.1 Rómsky súd, rodina a komunita	16
2.2 Rodinné zvyky	25
2.3 Rómsky folklór	49
2.4 Rómske príslovia	52
2.5 Sviatky	58
2.6 Odevná kultúra	59
2.7 Tradičná rómska strava	62
2.8 Rómske remeslá	70
2.9 Liečiteľstvo	85
3 RÓMSKE UMENIE	88
3.1 Rómska hudba	88
3.2 Rómska literatúra	92
3.3 Rómovia v dokumentárnom filme	96
3.4 Rómovia v hranom filme	99
POJMOSLOVIE	103

ÚVOD

Učebnica Rómska kultúra je určená učiteľom a žiakom stredných škôl. Autori nerozlišujú rómskych a nerómskych žiakov. Cieľom autorov je ponúknuť obraz rómskej kultúry, ktorú najmä nerómski žiaci nepoznajú, Rómom v školských laviciach môže pomôcť pri odbúravaní pocitu menejcennosti a zvyšovaní ich sebavedomia.

V posledných rokoch sa v školách presadzuje medzikultúrny dialóg, integrovaný, inkluzívny model vzdelávania a výchovy. Jednou z úloh odbúravania existujúcich foriem diskriminácie a stigmatizácie na školách je postupné zblížovanie, začlenenie žiakov z marginalizovaných rómskych komunít do štandardných tried. Z rôznych výskumov vyplýva, že integrácia a inklúzia v školskom prostredí sú dlhodobými procesmi a okrem iného sa nedajú realizovať bez učebníc. Dúfame, že predložená učebnica pomôže učiteľom v ich náročnej práci a dovedie ich k ďalším informačným zdrojom, z ktorých môžu čerpať pri vzdelávaní žiakov.

Učebnica nevytvára o rómskej kultúre vyčerpávajúco. Niektoré umelecké žánre sa v súčasnosti utvárajú, napríklad film, výtvarné umenie, divadlo. Výsledky tvorby sa ukážu až v budúcnosti.

Učebnica je prehľadom charakteristických žánrov tradičnej ľudovej rómskej kultúry a umenia, ktoré patria do rómskeho i slovenského kultúrneho dedičstva. Rómska kultúra je hodna pozornosti pri budovaní škôl pre všetkých.

1 RÓMSKA KULTÚRA

1.1 Prečo je dôležité poznať rómsku kultúru?

Nie je to tak dávno, keď neexistoval oficiálny záujem o poznanie rómskej kultúry. Naopak, Rómov nazývali Cigánmi, upierali im základné ľudské a národnostné práva. Nazývali ich „občanmi cigánskeho pôvodu“, „cigánskymi spoluobčanmi“. Boli a v rôznych formách dodnes zostávajú vystavení asimilačnému tlaku. V minulosti ako odumierajúca, zaostalá sociálna skupina, v súčasnosti ako problematická, mnohonásobne spoločensky neakceptovaná národnostná menšina.

O spôsobe života Rómov sa traduje mnoho stereotypov, mýtov, fám, poloprávd. Spoločenská degradácia, rôzne formy prenasledovania a ponižovania zanechali v sociálnom cítení Rómov hlbokú stopu. Ako každá utláčaná menšina, hľadali aj Rómovia svoju sociálnu a kultúrnu integritu a záchranu v rodovej tradícii, vo vnútorných väzbách komunity. Ako bol odlišný ich etnický pôvod, tak sa líšila aj rómska kultúra od väčšinových kultúr národov, s ktorými žijú v jednom priestore. Počínajúc spôsobmi obživy, rodinnými tradíciami, hudobnými prejavmi až po duchovnú kultúru predstavujú Rómovia autonómny mikrosvet. Všetky európske štáty z pozícií rozdielnych politických a sociálnych programov sa snažia o integrovanie rómskych komunít s väčšinovou populáciou. Dosahované výsledky však neprinášajú žiaduci efekt. V žiadnej európskej krajine mechanické, nadiktované osvojenie spôsobu života väčšinových národov neprinieslo želateľný výsledok. Rómovia prijímajú z ponúknutého len niektoré možnosti, ale odmietajú sa vzdať vlastnej kultúry. Napriek mnohým stratám mnohé rómske subetnické skupiny udržujú prežívajúce tradície, a to aj napriek ich nízkemu hodnoteniu, podceňovaniu zo strany väčšinových národných kultúr. Lipnutie na vlastných tradíciách a okolitý tlak väčšinových

kultúr tvoria antagonizmy a nedorozumenia prekážajúce integrácii a inklúzii, ktoré sú v konečnom dôsledku v obojstrannom záujme. Analytické poznanie rómskej kultúry, jazyka, histórie sú neodmysliteľnou podmienkou na ceste k porozumeniu, začleneniu Rómov do väčšinových spoločností. Významným činiteľom v procese spoločenskej emancipácie sa musia stať aktivity príslušníkov rómskej inteligencie.

Rómovia sú v Slovenskej republike od roku 1991 uznanou národnosťou. Podľa posledného sčítania obyvateľov v roku 2011 sa k rómskej národnosti prihlásilo 105 tisíc obyvateľov. Z hľadiska používania rómskeho jazyka je ich počet vyšší ako 120 tisíc. Z demografického hľadiska sa počet Rómov odhaduje na viac ako 400 tisíc. Koľko je však Rómov – nositeľov rómskej kultúry? Sú to obyvatelia rómskych osád, mestských ulíc, pre ktoré sa v súčasnosti stále častejšie uplatňuje pojem „rómska komunita“, alebo sú to významní rómski umelci, reprezentanti tzv. rómskej národnej kultúry? Tak ako rómsky jazyk sa delí do niekoľkých dialektov, delí sa aj rómska kultúra na množstvo variantov. Ktorý variant je ten najpravejší, najrómskejší?

Rómstvo, *Romipen*, *Romino*

Rómstvo je spôsob života Rómov. Rómstvo v jazyku usadených Rómov v strednej Európe sa nazýva *Romipen*. V jazyku ešte v 20. storočí aktívne kočujúcich Olašských/Valašských Rómov sa nazýva *Romino*. Rómstvo sprevádza Rómov od narodenia po smrť. Pojem podľa tradícií Olašských/Valašských Rómov obsahuje materinský jazyk, kmotorstvo, krst, zásnuby, svadbu, rómsky súd – kris, odev, rómske mená (Stojka, Pivoň, 2003, s. 6). Tradičný kódex Olašských/Valašských Rómov však neplatí pre všetkých Rómov rovnako, lebo Rómovia nie sú rovnakí.

Rómovia nie sú rovnakí – *Roma nane jekh*

Rozmanitosť rómskych subetnických skupín na európskom kontinente je podmienená skutočnosťou, že ich predkovia v indickej pravlasti patrili k rôznym kastovným profesijným skupinám. Dôkazom toho sú rôzne jazykové dialekty, povolania, stravovacie návyky, rituálna čistota/nečistota, etnografické špecifiká a antropologické odlišnosti, napr. bledšia/tmavšia pigmentácia pleti. Všetkých však spája *Romipen* – rómstvo, vedomie spoločného pôvodu všetkých prepája s *Báro tham* – veľkým miestom – Indiou. Odchod ich predkov nemá presný dátum. Migrácia zo severozápadnej a strednej Indie sa uskutočnila v niekoľkých migračných vlnách, na západ cez územie Perzie, Byzancie do juhovýchodnej a strednej Európy. Iná migračná cesta viedla cez Egypt a severnú Afriku do Španielska. Tretia cez Strednú Áziu a Kaukaz do Ruska. Uvedené migračné trasy boli identifikované jazykovedcami, ktorí zistili výskyt mnohých perzských, arménskych, gruzínskych, gréckych slov v slovnej zásobe v Európe žijúcich Rómov. Indickí migranti o sebe nezanechali žiadne správy. Z minulosti zostali útržky správ o kočovných hudobníkoch, kováčoch, kotlároch, krotiteľoch zvierat, zaklínačoch, mágoch, kúzelníkoch. V kronike kláštora na polostrove Athos boli označení ako „*Athinganoi*“ - nedotknuteľní, rituálne nečistí. Dotyk s „nedotknuteľným“ mohol priniesť miestnym obyvateľom Byzancie nešťastie, náboženské „znečistenie“ cudzou sektou. Z uvedeného pomenovania boli odvodené názvy – etnonymy: Cigáni, Cikáni, Cygani, Tsiganes, Zingari, Zigeuner. Spojitosť s Egyptom sa spája s egypským ľudom – Pharaó nép, v maďarčine a na Slovensku regionálne Faraóni, Farahúni. Na britských ostrovoch žijú Gypsies, v Španielsku Gitanos. Pomenovanie, autonym Roma označuje muža, manžela a má ambíciu nahradiť pomenovanie Cigán, Cikán, Cygan, ktoré napr. v slovenskom jazyku je porovnateľné s pojmami cigániť, klamať. V nemeckom prostredí okrem Rómov žijú aj Sinti, tzv. nemeckí Rómovia. Vo Francúzku Manuša – ľudia.

V rôznych historických obdobiach boli Rómovia chápaní ako príslušníci cudzej rasy. V skutočnosti sú, rovnako ako ostatní Európania, Indoeurópanmi – europoidnou rasou. Napriek uvedenému faktu sa Rómovia z antropologického hľadiska odlišujú od ostatných Európanov, napr. prevažujúcou tmavšou pigmentáciou pleti, očí a vlasov. Antropologický typ je podmienený biologicky. Etnická príslušnosť a etnická kultúra sú podmienené historickým a spoločenským vývojom. Etnické rozdiely medzi jednotlivými subetnickými skupinami môžu byť značné. Odlišnou skupinou sú Olašskí/Valašskí Rómovia – *Wlachie Roma*, ktorí si udržujú autochtónnu tradičnú kultúru, jazyk, zvykové právo a medziskupinové vzťahy. Delia sa na mnoho podskupín: Kalderaši (Kotlári), Ursari (Medvediarri), Lovári, Grastári (chovatelia koní), Čurári (nožiari), Rudári, Bojáši, Gurbeti, Mečvajovia a iní.

1.2 Spôsob života Rómov v minulosti a súčasnosti

Postavenie Rómov v spoločnosti bolo v minulosti komplikované, v súčasnosti je to rovnaké. Počas celej svojej existencie na európskom kontinente boli a sú vystavení rôznym formám prenasledovania, perzekúciám, vyčleňovaniu až po fyzickú likvidáciu. Na jednej strane sa do tradičného spôsobu života Rómov premietala sféra vlastných prejavov, ktoré neboli akceptované väčšinou kresťanskou populáciou. Boli hodnotené ako nezlučiteľné s kresťanskou predstavou práce a života. Na druhej strane na Rómov vplýva dominantná väčšinová kultúra, ktorá sa okrem perzekúcií, odmietania v určitých obdobiach usilovala o integráciu prostredníctvom násilnej asimilácie, ktorá mohla v konečnom dôsledku viesť až k fyzickému zániku rómskej populácie. Jemnejšou snahou bola snaha prevychovať Rómov na „obraz väčšiny“. Výsledkom prevýchovy je neakceptovanie modelu spôsobu života väčšiny, akceptovanie len niektorých väčšinových kultúrnych vzorov, lipnutie na vlastnej zanikajúcej tradičnej kultúre. V najhoršom variante zbavenie sa rómskej etnickej identity vedie v osobnej identite k pocitu menejcennosti, upadnutiu do beznádeje a apatie (napr. rómski chovanci detských domovov). Rómovia sa v re-

álnom svete ocitli v pasci viacnásobného spoločenského vylúčenia. Ako žijú Rómovia v súčasnosti? Zjednodušene, niektorí podľa tradície sezónne kočujú, iní žijú usadení v rómskych osadách a mestských štvrtiach. Menšina z nich žije integrovane v susedstve s ostatnými obyvateľmi.

Prečo Rómovia kočujú? „ *Pretože je krásne chodiť svetom a nezotrvať na jednom mieste, chcú stretnúť príbuzných roztratených po celej krajine, vyberajú si nevesty pre svojich synov, nemajú polia, idú z miesta na miesto, aby ponúkali svoju prácu, nadanie, lebo sa narodili ako kočovníci*“ (Lužica, 2004, s. 15). Z výpovedí vyplýva, že osloveným respondentom vyhovuje kočovnícky spôsob života a sú naň po generácie zvyknutí. Nachádzajú v ňom šťastie, radosť, pocit voľnosti, vedomie byť sami sebou. Kočovanie si Rómovia priniesli zo svojej pravlasti. Je hlboko zapísané v ich etnickej identite. K jeho upevneniu prispel po generácie odovzdávaný strach z ľudí, s ktorými boli v kontakte. Utekali pred prenasledovaním, vojnami, násilným usadením. Pohyblivosť a nemajetnosť boli pre nich výhodou. Nech sú miesta ich zastávok akokoľvek prijateľné, idú ďalej, akoby mali fóbiu z pobytu na jednom mieste.

Kočujú rôznymi spôsobmi

Najchudobnejší kráčajú peši s batohom na chrbte, v ktorom je celý ich majetok. Pravdepodobne to bola najjednoduchšia, archaická forma migrovania najchudobnejších kást v indickej pravlasti. Majetnejší v balkánskych krajinách, na Pyrenejskom polostrove vlastnia somáre. Každý na chrbte nesie batohy a medzi nimi na sedačkách z vypletaného materiálu alebo v dlhej šatke sedia najmenšie deti. Tak sú vyobrazení na stredovekých rytinách, ale podobné obrazy kočujúcich rodín možno vidieť na bočných, poľných cestách v Grécku, v Srbsku, Bosne, Španielsku. Dopravnými prostriedkami v histórii migrovania z pravlasti boli káry s vysokými plnými kolesami ťahané rožným stepným dobytkom, ktoré sa aj v súčasnosti používajú na

stepných cestách v indickom Rádžastáne a Gudžaráte. Na kárách kočovali aj cez stredoázijské stepi do európskej časti Ruska. V Byzancii sa pohybovali na ľahkých vozoch zastrešených plachtovinou s vypletanými bočnicami, kolesami s oblúkom a špicami. Ťažným zvieraťom sa stal kôň. S jazdou na koni sa stretávame len u konských priekupníkov (Lovári resp. Grastari). V živote kočujúcich Rómov je kôň ťažným zvieraťom. Funkcia koňa zanechala v spôsobe života v nomádskej kultúre výraznú stopu. Kult koňa, jeho obdiv pochádza z arabskej mytológie, kde kôň pri vojenských útokoch, pri love zohrával významnú úlohu. V minulosti plnil kôň u kočujúcich rómskych skupín významnú úlohu pri pohrebných rituáloch. Zachovali sa kresby, keď pri pohreboch rómskych náčelníkov stál kôň v kostole i pri pochovávaní. Prísny zákaz konzumovať konské mäso je súčasťou kultu koní. Venovať sa koňom sa považuje v Andalúzii, v juhofrancúzskom regióne Camargue za privilegovanú profesiu. Chovateľom koní sa prejavuje úcta a neskrývaný obdiv. V Camargue pri rozlúčkach sa nevyslovujú želania osobného šťastia, ale sa želá: „*Aby vaše kone dlho žili*“ (Lužica, 2004, s. 17). Na britských ostrovoch Rómovia – Romaničelovia považujú za najlepšieho priateľa človeka koňa, nie psa. Nad vchodom do maringotiek visí podkova, aby sa v rodine udržalo šťastie. Keď Róm nájde na ceste podkovu, napľuje na ňu a zahodí cez ľavé rameno. Zruší tak nepriazeň, ktorá je v podkove skrytá a mohla by mu škodiť. Keď sa kôň váľa po zemi, majiteľ bude mať šťastie, ak bezhlavo pobehuje, hrozí, že niekto blízky zomrie. Ak Róm stretne ryšavého jazdca, stretne ho veľké šťastie (Buckland, 1998).

Kočujúci Rómovia v strednej Európe používali dva typy kočovních vozov. Jednoduchší je nízky s rebrovými bočnicami – rebriniak s oblúkmi a plachtou. Po bokoch rebrín boli zavesené drúky potrebné pre postavenie kočovného stanu – šátor, *cerha*. Na podvozku voza boli zavesené koše so sliepkami a obrok pre kone. Vozy – rebriniaky sa používali najmä v horskom teréne. Pohodlnejšími boli maringotky, mnohé aj s pecou a komínom. Sú podobné cirkusantským maringotkám i železničným osobným vagónom starého typu.

V stredoeurópskom priestore sa už nepoužívajú. V poľskom meste Tarnów je niekoľko maringotiek umiestnených v múzeu. Živá tradícia ozdobených a pomalovaných maringotiek sa udržuje v anglickom meste Bolton, kde sa ručne, na mieru vyrábajú pre majetných chovateľov ťažných koní. Nie náhodou je na nich umiestnený nápis: „*For Gypsies and Gentlemans*“. Pre svoju váhu a rozmery nie sú vhodné do členitého terénu. Používali a používajú sa v rovinných krajinách. Technický pokrok však zasiahol aj kočovnícke subkultúry. Väčšina kočujúcich Rómov využíva kone pod kapotou a obytné prívesy. Uprednostňujú sa Mercedesy, BMW, Fordy, americké značky. Veľké auto, veľký príves, veľa chrómu a blikajúcich svetiel patria k diaľničnému folklóru Rómov – šoférov (Lužica, 2004).

Usadený spôsob života

Na základe historických prameňov vieme, že snahy o usadenie kočujúcich Rómov boli v Európe intenzívne najmä v druhej polovici 18. storočia – v období osvietenstva. Násilné usadenie kočujúcich sa však nepodarilo v žiadnej krajine. Výsledkom tzv. kolonizácie bolo pomalé, postupné usádzanie niektorých skupín, ktoré ovládali určité remeslo (kováči, výrobcovia nepálených tehál) a mohli kooperovať s roľníkmi. Zánik kočovného spôsobu života u nás je spojený so zákonom č. 74 z roku 1958 Zb. Kone a vozy štátne orgány skonfiškovali a posledné kočujúce subkultúry Olašských/Valašských Rómov násilne usadili, napríklad kaviarenský hudobníci - *lavutara*. Ak by sa niektorí nechceli usadiť, mohli byť až na tri roky uväznení (Práce medzi cikánským obyvateľstvom, 1959).

V polovici 20. storočia väčšina Rómov už žila usadeným spôsobom života. Prevažujúcim typom boli a zostávajú rómske sídla, tzv. rómske osady – *romane gava, péro, vatra* v extravilánoch obcí. Do miest sa Rómovia sťahovali individuálne, napr. kaviarenský hudobníci - *lavutara*. Typickým znakom rómskej osady je zoskupenie chatrčí, domčekov, ktoré sú izolované od ostat-

ných obyvateľov obce. Vo väčšine z nich sa „život zastavil“. Sú bez elektrického prúdu, bez kanalizácie, prístupovej komunikácie. Len niektoré z nich majú inžinierske siete.

Etnografka Eva Davidová vo svojich výskumoch zaznamenala najstaršie typy obydlí. Najjednoduchším typom obydli boli **zemnice**. Zemnica bola vybudovaná do mierneho svahu, do ktorého bol vyhlbený obdĺžnikový priestor dĺžky približne 2 metre a šírky približne 1,5 metra. V prednej časti sa do stredu zarazila vidlicovito rozoklaná vetva, ktorá niesla ďalšiu horizontálne položenú vetvu druhým koncom zarazenú do svahu. Boky zemnice boli vyplnené silnejšími vetvami napichanými vedľa seba. Ich horné konce boli pripevnené na priečnu žrd. Táto drevená kostra „na sochu“ bola pokrytá prútím, slamou a vrstvou zeme. Vchod do zemnice tvoril rám s dverami alebo bol vstupný otvor zakrytý zavesenou plachtou, alebo rohožou. Obytný priestor neumožňoval žiadne vnútorné zariadenie. Bol vystlaný slamou, handrami. Slúžil ako úkryt pred nepriaznivým počasím a na prespatie. V zime pri vchode sa udržovalo ohnisko. Prechodným typom medzi zemnicou a jednopriestorovým domčekom bola **polozemnica**, ktorej sedlová strecha nesiahala až k zemi ako u zemnice, ale bola položená na drevenom, kamennom alebo murovanom múriku. Spodná časť polozemnice bola približne 50 cm pod zemou. Vchádzalo sa do nej po hlinených alebo drevených schodoch. Oba typy najjednoduchších obydlí boli využívané ešte v 60. rokoch 20. storočia (Davidová, 1995).

Najrozšírenejším typom v osadách bolo jednopriestorové obydlie nazývané **koliba** - *kher*. Pôdorys jednopriestorovej koliby je väčšinou štvorcový alebo obdĺžnikový. Sedlová strecha nemala vyplnený štít. Bola krytá kusmi plechu alebo doskami. Použitý stavebný materiál zodpovedal možnostiam danej lokality. V horských, zalesnených lokalitách sa využívalo drevo, kombinácia dreva a kameňa. V nížinách sa využívali nepálené tehly – *války*, ktoré sa vyrábali v drevených formách z blata a slamy. Pôdorys

budúcej koliby sa vyznačil štyrmi kolíkmi spojenými šnúrou. Pozdĺžne sa položili prvé rady válkov. Války boli kladené „nasucho“ alebo s maltou. Výška stien dosahovala 2 metre. Koliba mala pec a dymovod, ktorý bol v bočnej stene. Doskové dvere nemali prah, okná sa neotvárali, boli vyplnené tabuľkou skla alebo lepenkou. Interiér býval veľmi skromný. Podlaha bola hlinená, výnimočne dosková. Jediným kusom nábytku bola posteľ - *vodros*, *hadžos*, na ktorej spali rodičia a najmenšie deti. Niektoré príbytky mali stôl - *skamind*, stoličky - *stolki*. Steny boli vyzdobené obrazmi svätých, neskôr fotografiami členov domácnosti. Osvetlenie interiéru sa vyskytovalo len výnimočne. Šaty boli zavesené na klincoch. Nádoby na varenie boli na stole, na poličke, na zemi. Aj keď jednopriestorové obydlia patria do minulosti, najchudobnejšie rodiny žijú v uvedených podmienkach aj v súčasnosti (Davidová, 1995).

Jednopriestorový dom v podunajskom regióne, 60. roky 20. storočia

(z Archívu doc. PhDr. Emilie Horváthovej, CSc.)

Najmä po druhej svetovej vojne v období budovania socialistickej spoločnosti sa začali budovať **dvojpriestorové domy**. Dom pozostával z obytnej izby - *soba* a z kuchyne - *kuchňa*. Okná sa už dajú otvárať, miestnosti sú pristrannejšie, svetlejšie. Sedlová stena má vyplnený štít. Interiér je bohatší, svetlejší, úroveň bývania je hygienickejšia. **Viacpriestorové domy** sa stavali už v období socializmu. V posledných dvadsiatich rokoch ich stavajú rodiny, ktorých členovia pracujú v zahraničí. Najjednoduchší typ viacpriestorového domu sa skladá z prednej „parádnej“ izby - *angluno kher*, kuchyne, zadnej izby - *paluno kher*. Vybavenie je porovnateľné s obydliami väčšinového obyvateľstva. V interiéroch sa prejavuje rómsky vkus a záľuba v pestrých farbách ozdobných prikrývok, diek, kobercov, obrazov svätcov, vystavených zarámovaných rodinných fotografií. Súčasťou domu je upravené okolie – záhradky na priedomí (Davidová, 1995). V mnohých lokalitách sú rodinné domy Rómov honosné, postavené na objednávku na pozemku, kde boli pôvodné koliby. Aj napriek uvedenému faktu asfaltová cesta končí pri poslednom nerómskom dome, čo je prejavom sociálneho vylúčenia aj generácie Rómov, ktorá sa materiálne vyrovnala s majoritným obyvateľstvom.

1.3 Rómovia na Slovensku

Rómovia na Slovensku sa delia do dvoch základných skupín. Prvou skupinou sú Rómovia usadení ešte pred platnosťou zákona o povinnom usadení kočujúcich osôb z roku 1958. Označujú sa za **Rómov slovenských** (*slovačike Roma*) alebo **maďarských** (*ungrike Roma*). Druhou skupinou sú **Rómovia Valašskí**, resp. **Olašskí** (*Vlachos vlachike Roma, olah Róma*), ktorí aktívne kočovali do roku 1958. Rozdiely medzi oboma skupinami sú značné. Odlišný jazyk, tradície, identita, vnútroetnický etnocentrizmus. Olašskí/Valašskí Rómovia nazývajú slovenských a maďarských usadených Rómov **Rumungri** (*Rumungros, ungrike Rom*, t. j. maďarský/uhorský Róm). Napriek vnútroetnickému antagonizmu vo vzťahoch medzi jednotlivými skupinami Rómov existujú spoločné paralely, ktoré udržujú niektoré prvky etnokultúrnej iden-

tity na báze jazykovej, kultúrnej a vizuálnej príbuznosti. Tak isto existujú niektoré spoločné kultúrne vzory (*romipen*) charakteristické pre všetkých Rómov, ktoré sú všeobecne akceptované, napodobňované, vstupujú do procesu socializácie jedincov, reprodukovujú sa v kultúrnych výtvoroch a sú stabilizované vo zvykoch a obyčajach kultúrnej tradície.

Komunity usadených slovenských a maďarských Rómov si nezanechali pôvodné špecifiká v štruktúre spoločenských vzťahov a v tradičnej kultúre. V dôsledku stáročného prenasledovania, postupného núteného usadzovania a vyčlenenia na okraj spoločenského života väčšinovej populácie, ale i postupného začleňovania do povinnej školskej dochádzky a zamestnania v období socializmu, mnohé špecifiká rómskej kultúry zanikli. Usadení Rómovia sa na jednej strane nikdy nestali súčasťou väčšinovej spoločnosti, na druhej strane boli na nej ekonomicky závislí. Zostali po generácie chudobnými remeselníkmi, nekvalifikovanými robotníkmi, ktorí žili vo viacgeneračných patriarchálnych rodinách. Na čele každej osady bol vojvoda – vajda – *čhibalo*, ktorý bol vplyvným mužom. Riešil najmä vnútorné, ale i vonkajšie konflikty. Prírodnou ženskou autoritou bola najstaršia žena, liečiteľka, veštkyňa *phuridaj*. Za socializmu boli obe funkcie oficiálne zrušené. V kolektívnej pamäti sa však zachovávali obe zakázané funkcie. Usadení Rómovia – remeselníci a robotníci ustupovali tlaku štátnej dogmatickej ideológie, že „cigánska“ kultúra, spôsob života sú zaostalé a bezperspektívne. Socialistický systém propagoval väčšinový asimilačný model, ktorý prijatím spôsobu života nerómskej väčšiny mal viesť k postupnému zániku rómskej kultúry a ku konečnému genetickému pohlteniu – genocíde v komunistickej spoločnosti.

Špecifické vnútroetnické napätie panuje vo vzťahoch usadených Rómov k Olašským/Valašským Rómom. Tí si udržali vlastnú subetnickú kultúru. Usadených Rómov neuznávajú pre nedodržiavanie tradícií – *romipen*. Niektoré tradície sú podobné. Etnografka Elena Marušiaková skúmala vzťahy medzi jednotlivými subetnickými skupinami. Konštatuje: „*Cigánske skupiny*“

nie sú si rovné, existuje medzi nimi určitá hierarchizácia. Jednotlivé cigánske skupiny sa vyznačujú rozličnou mierou etnickej aktivity, pravidlá medziskupinových vzťahov uzatvárajú každú skupinu ešte viac do seba a znemožňujú zjednotenie skupín s rozličným spôsobom života. Málopočetnosť cigánskych skupín a vzájomná izolácia medzi skupinami spôsobili značnú etnosociálnu vývojovú retardáciu... Ako v minulosti, tak aj v súčasnosti izolácia (spoločenské vylúčenie do vnútra i smerom von poz. aut.) cigánskych skupín vedie k zakonzervovaniu reliktov z predchádzajúcich období vývoja, zamedzuje prenikaniu nového (Marušiaková, 1988, s. 75).

Komunity bývalých kočujúcich Olašských/Valašských Rómov vďaka svojmu špecifickému spôsobu života sa z vlastnej vôle izolovali od usadených Rómov a rovnako od väčšinových spoločností vo všetkých európskych krajinách, kde žijú. Uchovali si špecifické formy a prejavy autonómnej tradičnej kultúry v jazyku, rodinných vzťahoch, dodržiavaní zvykového práva, v niektorých profesiách.

2 RÓMSKA ETNOGRAFIA A FOLKLÓR

2.1 Rómsky súd, rodina a komunita

Usadení Rómovia i Olašské/Valašské rodiny pozostávali z patriarchálnych viacgeneračných veľkorodín. Na čele niekoľkých Olašských/Valašských veľkorodín – *amaro nipos* (náš ľud) stál sudca – *mujalo*, ktorý mal väčšie právomoci ako vajda – čhibalo. Bol zvolený radou mužov, menej sa využívala tradícia dedenia funkcie z dôvodu neistoty, či dedič funkcie dokáže nahradiť svojho otca. Hlavnou úlohou bolo dodržovanie rodových, nepísaných tradícií, zvykového práva. *Mujalo* je aj v súčasnosti sudcom, kňazom a radcom. Oddáva každý nový pár, krstí novorodencov, pochováva. Významnou tradíciou valašských Rómov je súd – *romani kris*. Etnografka Eva Davidová *kris* charakterizuje ako „tajné súdy“, ktoré sú vnútornou záležitosťou, o ktorých nezasvätení nič nevedia. „Súdny tribunál“ sa skladá z vajdov v počte minimálne päť a maximálne deväť členov pochádzajúcich z veľkých a vplyvných rodín, z rôznych miest v každej krajine, kde žijú. *Kris* zvoláva *mujalo* – sudca v prípade potreby na určité miesto, keď sa nedodrží zvykové právo. Podozriví sú predvolaní a po zistení všetkých skutočností súd rozhodne, kto je vinník. Pri menšom previnení (napr. bitka medzi dvoma sokmi) páchatel' zaplatí „odškodné“ strane, ktorej spôsobil škodu. Za previnenie väčšieho rozsahu (obvinenie z nevery, krádež) je vinník odsúdený do kliatby – *prastípen*, na určitý čas je prekliaty, vylúčený z rodiny. Najvyšší trest (vražda, tzv. nečistý úmysel – cudzoložstvo medzi rodinnými príslušníkmi) je doživotné vylúčenie z rodiny a z komunity. V takom prípade sa vinníka zrieka jeho rodina a jeho žena s deťmi sa vracia do svojej rodiny. Časté sú rozchody medzi manželmi. Ak muž opustí svoju rodinu, musí vyplatiť odškodné manželkiným rodičom. Ak žena opustí manžela, musí jej rodina vyplatiť značnú časť vena, ktoré získali kúpou nevesty (Davidová, 1995).

Strieborná reťaz rómskeho vajdu, 50. roky 20. storočia

(z Archívu doc. PhDr. Emílie Horváthovej, CSc.)

Sudcovia – *La Krísíňake Rom Taj* – udeľujú tresty medzi valašskými Rómami. Nezatvárajú odsúdených do väzníc, ale trestajú vo forme finančných trestov (odškodnení) a morálnych sankcií. Funkcia sudcu je volená alebo dedičná, dedí sa z otca na syna. V každom regióne, kde valašskí Rómovia žijú, je určený regionálny sudca. Najvyšším je republikový súd. Najvyšší súd sa skladá z predsedu a štyroch sudcov. Zasadá v prípade, ak odsúdení nie sú spokojní s rozsudkom nižšieho regionálneho súdu. Podmienkou zvolania súdu je zloženie určitej finančnej čiastky, ktorú musí zložiť žalujúca strana. Súd nemá budovu, ale vždy zasadá na „mieste činu“ a vždy je verejný. Rozhodovanie súdu je neverejné. Ak svedkovia potvrdia skutok, obžalovaný nemá právo obhajoby. Na súde nie je zúčastnený, nemá obhajcu, nesmie sa k súdu priblížiť. Ak svedectvá nie sú presvedčivé, môže sa obhajovať. Najvyšší trest – vyhostenie z komunity znamená, že žiaden Róm sa s odsúdeným nebude roz-

právať. Ak rozsudok nebude rešpektovať, bude rovnako stíhaný a odsúdený na stratu rómstva - *romino*. Pojem *megardo* znamená byť doživotne nečistý, vylúčený z rodiny, príbuzenstva, z komunity. Odsúdený stráca rómsku identitu, česť, povesť a vážnosť svojej osoby (Lužica, 2004).

Strieborná reťaz rómskeho vajdu, 50. roky 20. storočia

(z Archívu doc. PhDr. Emílie Horváthovej, CSc.)

Prasto znamená byť prekliaty, dočasne odsúdený z rodiny, z príbuzenstva, z komunity. U subetnickej skupiny **Sintov** žijúcich najmä v Nemecku byť *prasto* znamená pracovať s „nečistým“, zabíjať zvieratá, prísť do styku s krvou. Okrem mäsiarov „nečistí“ sú aj hrobári, lekári – chirurgovia, ten kto konzumuje konské a psie mäso, ale aj osoby, ktoré sa živia prostitúciou (prostitútka, *prastí*). Hlavou sintského súdu je čačopaskro Rom – poctivý, čestný, spravodlivý starý muž. Prísediacimi sú vždy muži, ženy a deti sú vylúčené zo všetkých rozhodovacích jednaní.

Na základe štúdií a terénnych výskumov zostavila etnografka Elena Maruššaková (1985) model rómskej subetnickej skupiny.

Prísne dodržovanie skupinovej endogamie (výber manželky z priateľskej skupiny).

- Členom skupiny je len ten, kto sa v nej narodil.
- Skupinové etnické povedomie.
- Používanie skupinového jazyka.
- Jednotný spôsob života (usadený, kočovný).
- Rovnaký spôsob obživy (dedičné zamestnania).
- Samospráva (vajda, rada mužov).
- Vlastné orgány moci (*kris*).
- Priateľské vzťahy len s členmi vlastnej skupiny.
- Rešpektovanie izolovanosti a svojráznosti.
- „Veľká rodina“, najvyššia hodnota.
- Jednotné predstavy o živote, hodnotová orientácia, názory, morálka.
- Vzájomná solidarita, povinnosť poskytnúť pomoc.
- Prísne dodržiavanie skupinových pravidiel a noriem.

Veľká rodina

Spoločným menovateľom kultúrneho dedičstva – *romipen* je uznávanie veľkej rodiny (*famel'ija, baro nipo*) ako najvyššej authority. Málopočetná rodina je vytláčaná početnejšou rodinou a hrozí jej postupný zánik. Mnohopočetná rodina sa môže spoľahnúť na vlastné sily a príbuzenskú solidaritu. Mnohopočetná rodina rozširuje podmienky pre endogamné manželstvá, prostredníctvom ktorých si zabezpečuje početné potomstvo. Žiaduce endogamné manželstvá sa zabezpečujú skorými sobášmi po dohovore rodičov. Málopočetná rodina je nútená akceptovať exogamné manželstvá cudzích partnerov, ktoré porušujú obyčajové právo zabezpečujúce súdržnosť a nedeliteľnosť rodiny a jej majetku. Predpokladá sa, že exogamné manželstvá sú nezáväznejšie,

skôr sa rozpadávajú, čo prináša ďalšie negatívne javy, napr. odkladanie detí do ústavov, zvýšená kriminalita mladých.

Tradičný model rodiny

O rómskej rodine v jej indickej pravlasti nemáme konkrétne písomné pramene. Podľa historických reálií môžeme konštatovať existenciu viacgeneračných endogamných veľkorodín na báze určitého spôsobu obživy. Rodina slovenských Rómov sa nazýva *famil'ija/famel'ija*. Pojem obsahuje širokú rodinu a príbuzenstvo – veľkorodinu (hindsky *parivár*). Veľkorodiny sa spájali do rodov – *fajta*, u kočujúcich nazývaných *gákhya*. Rody – ňamipe sa spájali do kmeňov, u kočujúcich nazývaných *máhlya*. Rody sa v indickej pravlasti spájali do kastového systému – *džátí*. Rómovia, príslušníci nízko postavených kást v indickej vlasti, sa v Európe o kastách nezmieňovali. Môžeme predpokladať, že v kastovom systéme výnimočné postavenie patrilo žene. Tradícia vplyvu významnej ženy v rómskej rodine je funkcia *phuri daj*, ktorá reprezentuje rolu starej matky a zásadne ovplyvňuje ženskú časť každého rodu. Je ženskou protiváhou muža – náčelníka (*vajda, mujalo, čhibalo, baro šero*).

U usadených Rómov vstupovala žena do rodiny muža. U kočujúcich Rómov sa pravdepodobne zachoval model, keď ženatý muž vstúpil do rodiny manželky. Jeho spoločenská rola zostávala hostovská, lebo sa v rodine nenarodil. Ak manželstvo zaniklo, muž sa vrátil do svojej rodiny. Deti zostali v rodine manželky. Ak sa muž druhýkrát oženil, stal sa hosťom v rodine novej manželky. Muž kočoval s rodinou a širším zoskupením jej rodu. Neudržiaval kontakty s príslušníkmi svojej rodiny a rodu. Napriek tomuto faktoru zostal až do smrti spätý so svojou rodinou a rodom (Marušiaková, 1986).

Deti sú kľúčovou zárukou prežitia rodiny. Najväčším nešťastím zostáva slobodná, bezdetná žena (*biromeskeri*) a slobodný, bezdetný muž (*biromňake-*

ro). Ideálom je mnohodedná rodina. Legendárna je láska k potomstvu. V odbornej literatúre sa často píše o kulte detí. Na strane druhej, z pohľadu väčšiny spoločnosti, starostlivosť a výchova zostávajú povrchné. Rómske deti „zrýchlene“ prekonávajú detstvo, obdobie adolescencie. Do manželstva vstupujú veľmi skoro – 14 až 18 roční. Po uzavretí manželstva nežijú samostatne, ale zostávajú pod dozorom rodičov manžela. *Sasvi* – svokra z mladej nevesty vychová ženu – matku, učí ju variť, starať sa o domácnosť a zaobstarávať obživu pre rodinu, starať sa o malé svokrine deti. Mladá nevesta stojí v rodine svojho manžela na najnižšom stupni rodinnej hierarchie. Nevýhodné postavenie mladej nevesty vyplýva z jej pohlavia, veku a hlavne z faktu, že je cudzia (Žlnayová a kol., 1996). V tradičnej rodine je uzákonená tolerantnosť rodinných noriem v prospech muža. Ženy zostávajú závislé na mužoch a ich rodinách. Postavenie ženy sa mení vekom a počtom narodených detí – mnohodedná žena je *romñi*. „Dobrá matka je iba tá, ktorá má veľa detí. Keď má dve alebo tri, tak to ešte nie je žiadna matka“ (Žlnayová a kol., 1996, s. 40). Z nevesty – *bori* sa stane matka, keď jej najstarší syn privedie do domu nevestu, stane sa svokrou – *sasvi*. Vo vysokom veku sa z vplyvných žien stanú *phuri daj*, čím sa završí ženský kolobeh v rómskej rodine.

Menej častým javom je, že muž sa ožení – *pristašis* – do domu rodičov manželky. Dôvodom je nízky sociálny status rodiny – chudoba, v rodine nevesty je málo mužov a je dôležité zvýšiť prestíž rodiny, muž je sirota (Žlnayová a kol., 1996).

V tradičnom spôsobe života rodín sa všeobecne uctievala staroba. Oceňovali sa životné skúsenosti, plnili sa rady a príkazy seniorov. Podobne ako u detí, starostlivosť o starého a chorého človeka z pohľadu väčšiny spoločnosti je povrchná. Po smrti rodičov ich majetok pripadá najmladšiemu manželskému páru, ktorý už má deti, ale je bez majetku. Ak rodič zomrel na voze, majetok sa nededil. Pozostalí voz spálili a zmenili trasu kočovnej cesty. Ak bol

rod v núdzi, voz prefarbili, aby mohol slúžiť mladej rodine. Inou možnosťou bol predaj rodičovského majetku cudziemu kočujúcemu rodu.

Rómsky muž

V rómskych rodinách muž stojí na čele rodiny. Ostatní členovia rodiny mu preukazujú úctu. Všetky dôležité tradičné inštitúcie – vajdovstvo, súdnictvo, vartovanie sú obsadzované výhradne mužmi. Ak muži sedia za stolom, ženám a deťom nie je dovolené sedieť medzi nimi, ženy kráčajú za mužmi, nedržia sa za ruky. U Olašských/Valašských Rómov sú ženy v inej miestnosti. Mladší muži sa podriaďujú mužom starším. Do debát starších nemôžu zasahovať, môžu len počúvať. Po otcovi je druhou najdôležitejšou osobou najstarší syn, ktorý sa postupne pripravuje na úlohu otca. V rodine príde čas, keď bude nosiť klobúk. Toto pravidlo potvrdzuje staré príslovie: „*Každý je Róm, kto klobúk nosí!*“ (Stojka, Pivoň, 2003, s. 66). Autorka Edita Žlnayová zaznamenala spomienku informátora na svojich rodičov: „*Nikdy som nevidel, že by sa otec viedol s matkou pod pazuchy. Nikdy. Keď išli spolu, otec kráčal vpredu a matka dva, tri kroky za ním. Alebo že by sa bozkávali, nikdy!*“ (Žlnayová a kol., 1996, s. 34).

Rómski muži zvyčajne nemali stálu prácu. Zodpovednosť muža za rodinu fungovala vtedy, keď mal zárobok. Najspoľahlivejšími živiteľmi rodín boli kováči, kaviarenski hudobníci a hudobníci, ktorí okrem hudby boli aj remeselníkmi. U ostatných t'archa zabezpečiť rodinu zostala väčšinou na žene. U usadlých Rómov zvyk chodiť po dedine sa nazýva *te pirel pal o gava*. Ženy ponúkali rôzne služby, ako vymazávanie pecí, zametanie dvorov, poľné práce výmenou za základné potraviny. Ak o ponúkané služby nebol záujem, žena bola odkázaná na žobranie, v krajnom prípade na krádeže. Autorka Edita Žlnayová zaznamenala: „*Volakedy to bolo takto: muž stál v rodine stranou. Ak bol dobrým muzikantom, ak prinášal do domácnosti peniaze, bol považovaný za dobrého otca. Zlý otec buď polovicu prepil, alebo nepriniesol domov nič*“ (Žlnayová a kol., 1996, s. 33). Moc otca nad rodinou však nebola absolútna. Muž,

ktorý sa dlhodobo o svoju rodinu nestaral, bol vystavený kritike ostatných. Dávali mu najavo opovrhnutie, vysmievali sa mu, odplúvali si pred ním. Príbuzní mu prestali vykať, prejavovať úctu, začali mu tykať, oslovovať hanlivou prezývku, ktorá mu mohla zostať až do konca života.

V súčasnosti sa postupne presadzujú emancipačné tendencie aj v rómskych rodinách. Najmä v mestách sa muži zúčastňujú na fungovaní domácností. V niektorých rodinách varia muži, ak sú napr. vyučení kuchári.

Rómska žena

Rómska žena v rodine i v komunite je druhoradou osobou po svojom mužovi. Názory žien nie sú brané na zreteľ a nemajú veľkú váhu. Žena môže svoje názory presadzovať len pred ženami. Ak chce povedať niečo dôležité, musí to povedať svojmu manželovi, lebo jej názor môže verejne prezentovať len on. Určitý posun od patriarchálnej tradície je zrejmý u slovenských a maďarských Rómov (*rumungri*), kde ženy majú dovolené prezentovať svoje názory. Ak chcú, je im dovolené získať vzdelanie. U Olašských/Valašských Rómov by ich mohol stíhať *romani kris* – súd. Takisto ženy voči mužom musia prejavovať úctu tým, že musia kráčať za svojím mužom, pretože muž nosí klobúk a žena len šatku. Žena má svoje nezastupiteľné miesto pri výchove detí, v kuchyni. Svojmu mužovi musí preukazovať úctu v dobrom i zlom. Symbolom ženy – matky je šatka. Čím je žena staršia, tým získava väčšiu úctu. Ak mala veľa detí, príslovie potvrdzuje úctu, ktorá jej patrí: „*Sto otcov, ale iba jedna matka!*“ (Stojka, Pivoň, 2003, s. 78). Rómske ženy však majú viac povinností než práv. Aj v súčasnosti ak chce žena nakrmiť deti a nemá z čoho, musí sa uchýliť k žobraniu, ku krádeži.

Tradičným zamestnaním žien zostáva **veštenie – drabaripen**. Veští sa z dlane, očí, kariet, kryštálov, hracích kociek, nožov, ihiel. Každá z týchto metód má svoje presné techniky. Všetky sprevádza moment napätia, prekvape-

nia a uspokojovania. Princípom veštenia je intuitívna improvizácia. Veštkyňa citlivo sleduje svojho klienta. Vciťuje sa do jeho psychiky pomocou inštinktu a intuície. Veštkyňa vie z čiar na dlani, z obrysov prstov, neverbálnej komunikácie, z drobných mimických poryvov tváre, z tepu, ktorý sleduje prstami, aká veštba je potrebná a na akých motívoch klientovi najviac záleží. Odčíta, či je inteligentný, naivný, zamilovaný, prežíva osobnú krízu. Postupne mapuje osobnosť klienta a počas neustáleho hovorenia, bez odborných vedomostí vie svojou intuíciou hlboko vstúpiť do ega klienta. Veštice rátaajú s dôverčivosťou klientely, medzi ktorou dominujú nerómske ženy. Veštenie je ženskou zárobkovou činnosťou (Buckland, 1998, Lužica, 2004).

Podľa Cohna v New Yorku existuje niekoľko spôsobov predpovedania budúcnosti. Rómovia majú vynikajúce porozumenie pre najrozmanitejšie vlastnosti gádžov, ktoré z nich robia potenciálnych klientov, ako napríklad sebeckosť, chlipnosť, osamelosť, strach zo straty zamestnania, z budúcnosti. Veštice zastávajú úlohy múdrych poradkýň. Klientky utešujú v ich zdravotných, finančných, vzťahových problémoch. Muži veštíc dávajú inzeráty do novín, roznášajú letáky („Madam Laura, nadaná veštica, Vám pomôže so všetkými problémami“), prípadne ponúknu vyčistenie topánok ako súčasť predpovedania budúcnosti (Cohn, 2009).

V Olašských/Valašských rodinách žena nemôže ísť nikam bez toho, aby o tom nevedel manžel. Vzdelávanie žien sa presadzuje len zriedka. Nevera podľa zvykového práva znamenala pre ženu trest (ostrihanie vlasov, zohavenie tváre, rozchod). Jazvy na tvári znamenali, že už žiadny muž o ženu nebude mať záujem.

Verejná sociálna kontrola členov komunity sa týkala mužov i žien. Pravidlom bolo, že mužov kontrolovali muži a ženy len ženy. Ak deti chodili špinavé, otrhané a hladné, žena bola považovaná za zlú – *nalači daj*. „Ak chcela žiť žena v osade v pokoji s ostatnými ženami, musela počúvať staršie ženy, ako tre-

ba žiť, ako treba variť, ako treba upratovať, no a keď sa jednalo o ženu, ktorá prišla z inej osady a nechcela sa prispôbiť, musela odísť tam, odkiaľ prišla“ (Žlnayová a kol., 1996, s. 34). Ak sa žena musela vrátiť k rodičom, brávala so sebou najmenšie dieťa. Ostatné deti zostali u otca odkázané na jeho príbuzných. Žena však neodišla definitívne, o niekoľko dní sa vrátila, musela však znášať verejné odsudzovanie členov manželovej rodiny. Stáva sa, že žena odíde a o deti sa nestará, podobne obaja manželia svoje deti opustia a príbuzní nevládajú starať sa o deti. V takom prípade poslednou inštitúciou, kde deti skončia, sú detské domovy, v lepšom prípade profesionálne a pestúnske rodiny z väčšinovej spoločnosti.

2.2 Rodinné zvyky

Usadení Rómovia poznajú dve tradičné sociálne skupiny: rodinu - *famel'ija/famil'ija* a príbuzenstvo z mužovej a ženinej strany - *fajta*. Olašskí/Valašskí Rómovia nazývali uvedené skupiny *nipos* a *amaro nipos*. Najdôležitejšie rodinné zvyky usadených Rómov sa viažu k uzavretiu manželstva – svadbe – *bijav*, k narodeniu dieťaťa - *ul'ipen* a k úmrtiu - *meriben*. **Svadba** sa v minulosti dohovorela medzi rodičmi. Dohoda nebola možná medzi usadenými - *Romungro* a Olašskými/Valašskými Rómami. Prekážkou bol odlišný jazyk, zvyky, nižšie sociálne postavenie usadených Rómov. Dohovor medzi rodičmi usadených Rómov sa uskutočňuje v lokálnych podmienkach – v mieste bydliska. Olašskí/Valašskí Rómovia za nevestou cestovali. Vhodnú nevestu hľadali v spriaznených rodoch (*amaro nipos*). Dôležitou otázkou bolo, aké postavenie v komunite mali rodičia a ich povahové vlastnosti. V posledných desaťročiach sa vplyv rodičov znižuje: „Škoda zakazovať, mladí keď chcú, tak sa vezmú“ (Antol, 1992, s. 167).

Ak rodičia nesúhlasia, mladí odídu z osady k príbuzným. Neskôr, po dohovore „na diaľku“, väčšinou už môžu mať prvé i viac detí, sa ich rodičmi neuznané manželstvo legalizuje. Vek uzavretia manželstva je nízky. Mladí vstu-

pujú do manželstva už pred dovŕšením 18. roku. V minulosti rodičia chlapca hľadali vhodnú nevestu. Jedným z dôvodov kočovania bolo a zostáva vyberanie neviest pre synov. Príslovie napovedalo, že nevesta sa vyberala ušami, a nie očami. Povest' dievčata, jej rodiny sa hodnotila vyššie, ako jej zovňajšok. Rodičia navrhli nimi vybrané dievča synovi, ak nesúhlasil, hľadali ďalej.

Manželský systém býval v minulosti prísne endogamný. Vyhýbali sa pokrvným manželstvám, ale sobáše uzatvárali len medzi spriaznenými rodinami. Výber nevesty bol premyslený čin, ktorý museli rodičia dobre uvážiť, lebo manželka, matka mala širokú škálu povinností ekonomických, výchovných i rodinných. Naproti tomu jej práva boli výrazne zúžené, bola absolútne podriadená mužovi a svokre. Ak žena opustila manžela, bola vyhnaná a vrátila sa k rodičom, mohla sa opäť vydať za rozvedeného alebo vdovca. Manželstvo bolo anulované v prípade bezdetnosti. Získať nevestu bolo možné trojakým spôsobom: dohovorom rodičov, únosom alebo dohovorom medzi mladými. V posledných desaťročiach sa mladí zoznamujú samostatne na zábavách, svadbách, návštevách. Dievča sa zdôverí matke, syn otcovi, prípadne i matke. Syn privedie dievča do domu a postaví rodičov pred hotovú vec. Otec sa opýta syna, či má istotu, že ho rodina vyvolenej neodmietne (Antol, 1992, Lužica 2004).

Svadobný pár, 50. roky 20. storočia

(z Archívu doc. PhDr. Emílie Horváthovej, CSc.)

Zásnuby - *mangavipen* sa konajú väčšinou v sobotu popoludní. Predbežný súhlas oboch rodín je formálny. Dom budúcej nevesty - *bori* navštívia slávnostne oblečený otec ženícha, mužskí príbuzní, starejší, *svat* - *mangaduno dad*, ktorý v mene ženíchovej rodiny žiada o nevestu. Hovorí o ženíchovi a jeho rodine a argumentuje. Povie o dohovore medzi mladými, že nastal čas aj pre dohovor rodičov. Na výzvu otec nevesty sa obráti k budúcemu zaťovi, či si chce zobrať za manželku jeho dcéru. Starejší vyzve budúcu nevestu, aby pred rodičmi povedala, že sa chce za mládenca vydať. Po obojstrannom súhlase sa dohodnú na termíne svadby a kde budú bývať. Väčšinou nevesta býva u svokrovcov. Po uzavretí ústnej dohody sú mladí považovaní za snúbencov, naďalej žijú u svojich rodičov.

U Olašských/Valašských Rómov manželstvu uskutočnenému dohovorom rodičov a kúpou predchádza zložitý rituál, ktorý má mnoho variantov. Najprv sa rodičia mládenca informujú, či by u rodičov dievčaťa boli úspešní so svojím návrhom. Ak je odpoveď neutrálna, rodičia a pytači – muži z mládenkovej rodiny sa vydajú pripraviť zásnuby – *xutelejimo*. Symbolom ich funkcie je ozdobená palica, alkohol, jedlo pripravené na varenie. Zaklopú na dvere domu, maringotky alebo rebrinu voza – aj keď rodina sedí pri vatre – prosia o dovoľenie vstúpiť. Otec dievčaťa vstane od vatre a majestátne ich uvíta. Pozve ich k vatre. Budúca nevesta im prichystá pohostenie – *paťiv*. Hostia sa chvíľu zdráhajú, lebo tradícia si žiada dlhý úvod. Až postupne, po zdvorilostných frázach sa dialóg zameria na vlastnú tému návštevy: „Šťastia a zdravia nech dá Boh! A nech sa šťastne skončí to, po čo sme prišli!“ Rodičia symbolicky požiadajú o nevestu. Prítomní muži si vypijú. Ak sa jedná o sobáš dohovorom, otcovia si prisadnú k sebe bližšie. Otázka sa môže zopakovať až trikrát, viackrát nie. Po istom formálnom zdráhaní otec dievčaťa povie: „...moja dcéra je ešte mladá a žiadny zlý chýr o nej nešiel, pretože je vychovávaná v počestnosti...bratku, chcem, aby si mne a všetkým tu prítomným Rómom ukázal svojho syna, aby som vedel, komu bude moja dcéra zaslúbená“. Po týchto slovách zavolá otec svojho syna, aby sa ukázal otcovi a matke dievčiny. „Bud’te zdraví a šťastní, Rómovia!“ pozdraví chlapec. Otec dievčaťa zoberie naliaty pohárik a podá ho chlapcovi. Keď sa napije, otec povie: „Páči sa mi tvoj syn, je dobrý. Na tvoju otázku dávam ti odpoveď takú, že súhlasím so zásnubami a sľubujem svoju dcéru tvojmu synovi...“ (Stojka, Pivoň, 2003, s. 30). Chlpcova matka odovzdá potraviny na prípravu jedla matke dievčaťa. Hostia vyložia všetok alkohol na stôl. Po dohode sa stávajú svatmi. Zasnúbenie znamená, že dievča už nemôže byť nevestou v inej rodine. Nemôže sa stretávať s inými chlapcami a rodinami. Termín svadby môže byť o týždeň, ale i o rok. Záleží to od veku nevesty.

Ak sa jedná o kúpu nevesty, začne dlhé vyjednávanie o jej cene a výdavkoch na svadbu. Z tohto dôvodu bohatší vyhládávajú bohatšiu nevestu. Nie

je to však pravidlo. Ak sa dievča bohatším páči, sú ochotní do rodiny prijať i chudobnejšiu nevestu. Zvažujú sa všetky prednosti i nedostatky. Pri prvej návšteve sa nedohodne cena za nevestu, len predbežný súhlas k nasledujúcim jednaniam, ktoré môžu pokračovať niekoľko večerov. Po dosiahnutí predbežného súhlasu na ďalšiu návštevu príde otec s pytačmi nádejného ženícha. Po zdvorilostnom úvode sa vysloví otázka ceny za nevestu. Prvá cena býva vysoká. Pytači navrhnu nižšiu cenu, a to aj napriek tvrdeniam, že nevesta je hodna vysokej ceny. Po vyjednávaní dospejú k cene, s ktorou sú obe strany spokojné. Hlavný pytač vytiahne pálenku zavinutú v hodvábnom ručníku. Obaja otcovia sa slávnostne napijú a tým spečatia svadobnú zmluvu pre svoje deti. Potom sa objímu a od tej chvíle sa nazývajú svatmi. Už istá svokra príde k neveste a zavesí jej na krk náhrdelník v hodnote podľa finančných možností rodiny. Náhrdelník avizuje iným mládencom, že dievča je už záväzne zadané. Ženích stále nie je prítomný, až v stanovený deň svadby si príde s pytačmi po nevestu (Stojka, Pivoň, 2003, Lužica, 2004).

Svadba – *bijav* predchádza cirkevnému alebo úradnému sobášu. Mnohokrát však mladí ešte nemajú 18 rokov. Vtedy sa uskutoční len „rómsky sobáš“. Samotná svadba sa začína v rodine ženícha. Po pohostení idú do domu nevesty. Na svadbu sa pozývajú všetci príbuzní z oboch rodín. Náklady hradí rodina nevesty alebo si výdavky rozdelia. Podávané jedlá sú polievka, rezne, šalát, paprikáš, klobásy, kapustnica, sladkosti, alkoholické a nealkoholické nápoje. Tanec s nevestou začína starší družba, rodina, príbuzní. Za tanec sa platí do klobúka alebo kuchynskej nádoby. Niekde sa vystavujú dary a vyhlasujú sa darcovia. Po tanečnom kole zvyčajne nasleduje únos nevesty. Po jej oslobodení ženíchom vydaté ženy nevestu začepčia. V minulosti sobáš spečatil manželstvo „na celý život“. Manželstvo zaniklo len smrťou muža alebo ženy. Usadení Rómovia sú však ovplyvnení spôsobom života väčšiny spoločnosti. Manželia sa môžu rozísť v prípade „rómskeho“ neoficiálneho manželstva alebo sa rozviest', ak sobáš bol úradný alebo cirkevný. Väčšinou však nerešpektujú cirkevný súd, ktorý cirkevné manželstvá vo väčšine

prípadov neanuluje. Dôvody sú rôzne a kopírujú dôvody rozvodovosti vo väčšinovej spoločnosti, napr. nevera, rozdielne názory, nedostatok financií, domáce násilie atď.

V minulých storočiach svadby kočujúcich Rómov boli jednoduché. Nevestu vyplatili, udalosť zapili vínom a rozišli sa každý svojím smerom. Ak ženíchova rodina nemala peniaze, vyplatili ju žriebäťom, vozom, na ktorom niekto zomrel. Inak tomu bolo u zámožnejších, napr. u Kotlárov (Kalderaši). Nie náhodou jeden z nich, Janusz Kwiek, bol pred začiatkom druhej svetovej vojny vo Varšave arcibiskupom korunovaný za kráľa všetkých Cigánov.

U Olašských/Valašských Rómov po zasnubách príde otec syna do domu otca dievčiny dohodnúť sumu za nevestu a presný dátum svadby. Dohovor vychádza z pravidla, že svadobnú hostinu zaplatí ženíchov otec. Na znak súhlasu sa objímu. Určia si termín, kedy sa uskutoční svadba, kedy si prídu po nevestu, kedy ju aj vyplatia. V deň svadby u Olašských/Valašských Rómov príbuzné dievčatá rozpustia neveste vlasy, poboškajú ju a plačú. Tradičné svadobné rúcho nevesty je červené. V súčasnosti sa však presadzuje biela farba, ktorá sa nosí len na svadobný obrad. Po príchode ženíchovej skupiny obklopia družičky a nevestini bratia nevestu a bránia ju. Zvyk – obradová hra je reminiscenciou na únosy neviest. Ženíchovi družbovia sa po žartovnom vyjednávaní pokúšajú prelomiť živú hradbu. Ak sa im nepodarí odpútať pozornosť a nevestu si odvieť, použijú inú fintu, brániacich obdarujú – dary predstavujú symbolické výkupné za nevestu. Iným zvykom v balkánskych krajinách je prehodenie šatky, opasku, konského chomúta cez hlavu nevesty.

Ďalším zvykom inscenovaného únosu je zápas o nevestu. Keď ženích a družbovia prídu po nevestu, muži z jej rodiny ich čakajú s palicami. Tvária sa, že prichádzajúcich nepoznajú, považujú ich za nepriateľov a strhne sa imitovaný zápas, v ktorom zvíťazí ženích a jeho družbovia. Ženích, družbovia a nevesta prídu k vajdovi. Družbovia prestrú na zem červený alebo pes-

trofarebný ručník, snúbenci si kláknú, vajda im červenou šatkou zviaže ruky a prednesie svadobnú formulu o nerozlučiteľnosti ich zväzku. Zviaže im ruky a do dlaní naleje červené víno. Nevesta sa napije zo ženíchových dlaní, ženích s nevestiných. Obrad manželstva je vykonaný. Po príchode mladomanželov do príbytku manžela príbuzní ich kropia vodou, na nevestu hádžu zrno, aby sa zabezpečilo zdravé potomstvo. Nevestina svokra novomanželom podá chlieb a soľ. Obaja si vymenia a zjedia posolený chlieb. Následne nevesta roz-bije hlinený krčah, lebo črepiny prinášajú šťastie.

Svadobný pár, 50. roky 20. storočia

(z Archívu doc. PhDr. Emílie Horváthovej, CSc.)

Zámožní Olašskí/Valašskí Rómovia usporiadajú svadbu v kultúrnom dome alebo v hoteli. Na začiatku najbohatší, najvplyvnejší pozvaný muž vyzve všetkých hostí k tolerancii, rešpektu, k slušnému správaniu. Svadba je aj symbolom prímeria medzi rodinami, kedy sa má zabudnúť na všetky nedorozumenia a spory. Potom nasleduje dôležitý akt, a to je vypýtanie nevesty od jej otca. Ob-

rad je podobný imitovanému zápasu medzi ženíchovou skupinou a súrodencami nevesty v dedinskom prostredí. Na prvý pokus ju ženích nezíska. Musia ju však vykúpiť vyššou čiastkou. Súrodenci nevesty posunú pred ženíchovu skupinu iné dievča. Ak chcú získať pravú nevestu, musí byť výkupné ešte vyššie. Na tretí, poslednýkrát sa čiastka ešte zvýši. „Obrancovia“ nevesty sú konečne spokojní.

Nevesta, ktorá je zatiaľ skrytá na utajenom mieste, sa spolu so svojim najstarším bratom objaví pred ženíchovou skupinou. Nevestin brat povie: *„S dovolením Rómovia! Bud'te zdraví a šťastní! Tak dlho ste putovali a predierali ste sa mnoho dní, až ste vašu zatúlanú ovečku konečne našli. Tu hľa je vaša ovečka, ktorú vám odovzdávame do vašich rúk...toto je vaša nevesta, ktorú ste vyhrali. Nech vám priniesie šťastie!“* Týmto aktom si súrodenci a príbuzní nevesty splnili svoju úlohu, ktorou ich poveril otec nevesty. Hovorca – starejší odvádza nevestu, na záver povie: *„Bud'te zdraví a šťastní! Ďakujeme vám za to, že ste nám našu zatúlanú ovečku vydali do našich rúk, veľmi sa z toho tešíme, že sme ju konečne našli. Zbohom zostávajúte.“* Vypijú z fľaše obviazanej červenou stuhou. Získané odstupné si rozdelia „obrancovia“ nevesty. Obaja hovorcovia – starejší zmenia svoje úlohy a vystupujú v úlohách svadobných otcov. Ich úlohou je predstaviť nevestu svadobným hosťom. Pri predstavovaní sú prítomní obaja svatovia – otcovia a ženích. Nevestu privedú do stredu tanečného parketu. Nevestin svadobný otec prehovorí: *„Rómovia! Tu je naša zatúlaná ovečka, ktorú som po dlhom putovaní objavil a priniesol až sem k vám. Ak dovoľíte, tak by som ju chcel ako prvý pozvať do tanca. Bud'te pozdravení Rómovia!“* Z vrečka vytiahne peniaze a vloží ich do pripraveného klobúka ako prvý vklad. Kto chce tancovať s nevestou musí zaplatiť. Na bohatých svadbách sa finančný príspevok zvyšuje. Po nevestinom tanečnom kole sa zabávajúci ďalej venujú tancu. O dobrú náladu sa stará hudobná kapela. Podávané jedlá sú pestré: pečené mäso, rezne, jaternice, klobásy, hydiové mäso, guláš, zemiakový šalát, torty, zákusky víno, pivo, pálenka. Mnohé rodiny, aby neboli ohovorené, že hostina bola chudobná, sa zadlžia (Stojka, Pivoň, 2003, s. 46, 47).

V komunitách, kde prevládalo pravoslávne alebo moslimské náboženstvo, v balkánskych krajinách existuje tzv. kontrola poctivosti nevesty, ktorá je v západnom kresťanskom prostredí veľmi vzácna. Zmyslom kontroly je overenie nevinnosti neviest pred vydajom. Staršie ženy z oboch strán ráno po svadobnej noci skontrolujú na posteľnej plachte stopy panenstva. Ak stopy na plachte neboli, sobáš sa mohol vyhlásiť za neplatný. Otec nevesty musel vrátiť časť peňazí, ktoré za nevestu získal.

Narodenie - *ul'ipen* dieťaťa je najdôležitejšou udalosťou v živote rodiny. V rómskych komunitách si želajú, aby prvé narodené dieťa bol chlapec. Lovári veria povere, že položená sekera pod posteľou manželov dopomôže k narodeniu syna. On zabezpečí kontinuitu existencie rodiny. Keď žena zistí, že je tehotná - *khabni, phari*, najprv to oznámi svojmu manželovi, aby uveril, že bude otcom. U kočujúcich skupín svoje tehotenstvo oznamuje budúca matka ženám z príbuzenstva, až potom manželovi. Žena je od oznámenia tehotenstva považovaná za „nečistú“ - *marhime*. Pôrod sa takisto považoval za „nečistý“ akt. Preto vo chvíli, keď sa pôrod blížil, postavili rodičke osobitný stan, v dome ju oddelili závesom. K posteli rodičky mohla vstúpiť iba jej matka a *phuri daj*. Rodičke rozviazali všetky uzly na šatách, aby pôrod uľahčili. Oheň pred stanom mal zahnať démonov, ktorý jej a dieťaťu mohli uškodiť. Démonmi boli aj mladé ženy - *urmy* - sudičky. Podľa Lovárov a Bougešťov novorodenec by nemal byť ani chvíľu sám, aby ho čocháni - veľké, strapaté, nosaté staré ženy nevymenili. Vymenené deti majú veľké hlavy, nerozprávajú. Grastari v Bulharsku negatívne sily ohrozujúce rodičku a dieťa nazývajú - *mňamňaci*. Vyzerajú ako netopiere, pijú krv. Môžu sa premeniť na iné zvieratá. Možno ich odohnať ohňom a prekrižovaním. V Rumunsku pred stan položili proso s medom, aby si ich naklonili (Marušiaková, 1988).

Žena, ktorá nemohla otehotnieť, navštevovala „babu“, „*phuri daj*“. Masťami, odvarmi, „podväzovaním brucha“ sa malo doceliť tehotenstvo. Neplodná

žena nie je *romňi* – manželka, matka. Bezdetná žena zostáva vo svojej rodine a vzbudzuje všeobecný posmech. Nemá žiaden majetok, len šaty, ktoré nosí. Za neplodnú ju vyhlásia po uzavretí dvoch, troch bezdetných manželstiev. Podobne slobodní muži sú ohováraní, sú terčom posmeškov. Tak isto žena s jedným, dvoma potomkami je považovaná za slabú, chorľavú. V rómskych komunitách len výnimočne žijú slobodné ženy a slobodní muži. Podobne homosexualita je chápaná veľmi negatívne (Marušiaková, 1988, Antol, 1992, Lužica, 2004).

Pohlavie dieťaťa sa predpovedá podľa tvaru brucha. Ak je úzke, očakávajú chlapca, ak je okrúhle, narodí sa dievča. Keď tehotnú ženu bolia zuby, musí si dať vytrhnúť zub jej manžel, ak chce, aby sa narodil syn. Jeden informátor uviedol: „*Mám troch chlapcov, musel som si dať trhať tri zuby*“ (Antol, 1992, s. 165). Tehotná žena – *pháří* (ťažká) musí dodržiavať mnohé obmedzenia: nesmie sa pozeráť do ohňa, na zvieratá, na človeka s fyzickým alebo duševným postihnutím, na umierajúceho, pochovávaného. Nesmie sa zúčastniť na pohrebe – dieťa by mohlo zomrieť, na krste – môže zomrieť krstené dieťa, nesmie si nechať vytrhnúť zub, nesmie byť opásaná, nosiť náhrdelník, dieťa by malo okolo krku omotanú pupočnú šnúru. Narodené dieťa by sa mohlo narodiť s rôznymi postihnutiami. Tehotná žena sa mala pozeráť na pekné veci, má byť veselá, mala by si spievať, aby dieťa nebolo celý život smutné (Antol, 1992).

Nesmela konzumovať svinské paprčky, aby sa dieťa nenarodilo so znetvorenými nožičkami, papriku, aby dieťa nemalo vyrážky, vajcia, aby nemalo žltáčku, nemala by jesť mastné, aby dieťa nebolo tučné. Nesmela sa pozeráť na bábiku, aby dieťa nebolo nemé. Nesmie kopnúť psa, mačku, inak dieťa bude chlpaté. Napriek rituálnej „nečistote“ stretnutie s tehotnou ženou prinášalo šťastie. U kočujúcich skupín, keď sa dieťa narodilo, mladé dievča vzalo nádobu s vodou, vetvičky z mladých stromov a kropilo všetky stany. Pred každým vyslovila pozdrav a želanie šťastia od nového člena kočujúceho spoločenstva.

Sudičky – *urmy* mohli predpovedať dieťaťu neželaný osud, aby negatívnej veštbe predišli, uviazali červenú niť, stužku na zápästie novorodenca (Marušiaková, 1988, Antol, 1992, Lužica, 2004).

Pri pôrodoch asistovala *babica*, žena Nerómka – *gadžovka*, ktorú si Rómovia vážili a prejavovali jej úctu. Napriek tomu *babica* bola tiež „nečistou“ a všetko, na čo siahla, bolo „nečisté“, po pôrode spálené. Ak žena rodila na voze, tak voz predali alebo spálili. Ak *babicu* nezohnali, zastúpili ju staršie rómske ženy, *phuri daj*. Muži sa pôrodov nezúčastňovali, ženy by ich k rodičkám nepustili. Muži so staršími deťmi čakali u rodičov, kým ich nezavolali. Pri pôrode mali rodičky pod vankúšom fľašku s pálenkou pre prípad veľkých pôrodných bolestí. Rodičke masírovali brucho. Všetko okolo nej sa malo otvoriť, rozviazať, aby dieťaťu nič nebránilo v príchode na svet. Aby zlé sily neovplyvnili pôrod, dávala sa do dverí metla. Ak sa dieťa narodilo so zúbkom, znamenalo to, že bude mať nadprirodzené schopnosti. Pupočná šnúra sa odkladala pre šťastie v láske, obchode. Za nešťastné dni pre pôrod sa považoval pondelok a piatok. Do prvého kúpeľa sa dával peniaz, aby dieťa bolo bohaté. Voda po kúpeli sa na druhý deň ráno vylievala na trávu, stromy, aby dieťa bolo mocné. Keď bolo dieťa obriadené, *babica* alebo niektorá zo starších žien vyšla z domu a novinu oznámila v celej osade. Vtedy sa do domu vrátil otec a dieťa zobral do rúk, aby ho privítal do rodiny (Marušiaková, 1988).

Rodičke dávali po pôrode zapražенú rascovú polievku. Žena po pôrode nesmela variť, vychádzať z domu, pozerat' sa do zrkadla, dotýkať sa malých detí. Ak matka pri pôrode zomrela, o dieťa sa postaralo širšie príbuzenstvo. Meno dieťaťa vyberajú manželia už pred pôrodom. Prvorodený chlapec dostáva väčšinou meno po otcovi a dievča po matke. Nemalo by sa dávať meno dieťaťa, ktoré zomrelo – nositeľ toho istého mena by mohol tiež zomrieť. Staršie generácie verili v poveru, že nepokrstené dieťa môže byť vymenené *gul'i daj* – duchom matky, ktorá zomrela pri pôrode. Ak matka zistila, že jej dieťa bolo vymenené, mala ho zaniest' na hnojisko, do poľa a tam ho biť. *Gul'i daj*, keď začula detský

plač, prišla na miesto a dieťa vrátila. To isté mala urobiť aj druhá rodička. Aby sa dieťa nevrátilo zranené, poškodené, vkladali pod vankúš ochranné predmety – hrebeň, nožík. Dieťaťu hrozilo aj nebezpečenstvo urieknutia. Mohli ho spôsobiť osoby so zlým pohľadom. Väčšinou sa jednalo o osoby, ktoré boli dojčené veľmi krátko. Ochranu pred urieknutím zabezpečuje červená nitka, ktorá sa viaže dieťaťu na zápästie alebo košielka, ktorú oblečú naopak. Uvedený zvyk sa využíva do súčasnosti a nielen medzi Rómami. Ak bolo dieťa urieknuté, liečilo sa uhlíkovou vodou. Do hrnčeka s vodou sa vhodil nepárny počet uhlíkov. Keď uhlíková kúra nepomohla, matka potrela ústa dieťaťa vlastným močom so slovami: „Čím som ťa rodila, tým ťa liečim“ (Antol, 1992, s. 166).

Prvorodička, 50. roky 20. storočia

(z Archívu doc. PhDr. Emílie Horváthovej, CSc.)

Pre Rómov je dôležité dieťa pokrstiť. **Krstom** – *bolipeň* vstupuje dieťa do komunity. Rola cirkvi je druhoradá. Krstného otca - *kirvo* a krstnú matku - *kirvi* oslovujú rodičia spoločne, ešte pred narodením dieťaťa. V minulosti, keď sa Rómovia postupne usádzali v obciach, „Nerómovia“ (*gadže*, sedliaci) zásadne začali ovplyvňovať spôsob života kočujúcich skupín. Stále častejšie sa krstnými rodičmi rómskych detí stali „Nerómovia“. Kmotrovia krstňatá obdarovali, mnohokrát sa stali pestúnmi rómskych detí až do ich dospelosti. Spolu s rodičmi niesli dieťa na krst. Po návrate z krstu sa povedalo: „*Zobrali sme pohana, priniesli sme kresťana.*“ Po rituáli krstu nasledovala oslava, niekedy sa vyberali drobné peniaze a dary. Kmotrovcov chápali ako blízku rodinu, vzájomne sa navštevovali, dieťa krstným rodičom vykalo. Pri narodeninách, meninách, na Vianoce dieťa obdarovávali. Pre mnohé deti to boli jediné darčeky, ktoré dostali, pravdepodobne aj z uvedeného dôvodu rómski rodičia vyhľadávali skôr nerómskych krstných rodičov. U kočujúcich skupín sa rodičia i dieťa pokladali až do krstu za „nečistých“. Okrem *phuri daj* sa s nimi nesmel nikto stykať. Tradičný nomádsky krst sa uskutočnil ponorením novorodenca do vody. Krstiteľom bol vajda - *čhibalo*. Krstnými rodičmi neboli „Nerómovia“ ako u usadených Rómov (Lužica, 2004).

U Olašských/Valašských Rómov skôr, než sa dieťa narodí, otec s matkou sa medzi sebou radia, koho oslovia za kmotra a kmotru. Výber sa zužoval len na rodinných príslušníkov. Kmotrami sa väčšinou stali mladší súrodenci manžela a manželky. Ak neboli vo veku, aby mohli dieťa niesť na krst, rodičia oslovili strýka a tetu. Podmienkou je, aby neboli starší, kmotrovia by mali byť mladší ľudia. Dá sa predpokladať, že budú sprevádzať krstné deti až do dospelosti. Súhlas kmotrovstva – *kirvimo* je sprevádzaný určením dňa krstu. Pri tejto príležitosti oslovení kmotrovia navštívia rodinu, ktorá pozýva celé príbuzenstvo. Otec položí na stôl fľašu alkoholu. Ak oslovený kmotor súhlasí, otec priloží na stôl ďalšie fľaše a jedlo. Týmto aktom sa kmotrovcom preukazuje úcta – *pat'iv*. Stojka a Pivoň zaznamenali prosbu otca: „*V mene Boha vás nachádzam. Rómovia! Nech vám dá Boh dlhý život a zdravie. Chcel by som si*

pohovoriť s tu prítomným čestným Rómom. Bud' zdravý a šťastný, môj drahý brat. V mojej rodine bude o jedného človeka viac a ja by som bol veľmi rád, keby si toho človečika vyňal z čertovho rohu. Bud'te šťastní aj vy, Rómovia! Po týchto slovách ostatní na znak súhlasu odpovedajú: „*Bud' zdravý a šťastný!*“ (Stojka, Pivoň, 2003, s. 10).

Všetci sú uspokojení, chýba však odpoveď osloveného. Ten vstal a povedal: „*Vidím, môj brat, že si dobrý a čestný Róm a ja chcem, aby sme boli obaja dobrými a čestnými Rómami, a preto s tebou uzavriem kmotrovstvo. Bud' zdravý a šťastný, aj vy všetci, Rómovia!*“ Podali si ruky a objali sa. To isté urobia všetci hostia. Najstarší z nich pokropí obom ruky vínom alebo pálenkou a potvrdí dohodu: „*Bud'te zdraví a šťastní, bud'te kmotrovia veľa rokov a jeden druhému neublížujte. Teraz, od tejto chvíle, sa môžete oslovovať kmotrom*“ (Stojka, Pivoň, 2003, s. 14). Až v tomto momente ženy prinesú na stôl jedlo. Zábava môže trvať až do rána.

Zvyčajne sa očakáva narodenie syna. On je nositeľom rodu a keď vyrastie, bude reprezentovať svoju rodinu medzi ostatnými Olašskými/Valašskými Rómami. Mužský potomok je najdôležitejšou osobou, len on bude zodpovedať za svoju rodinu v dobrom i zlom. Keď matka prinesie novorodenca, bez rozdielu pohlavia sa dostane najprv do rúk žien. V predstavách je matka stále „nečistá“. Až keď matka z kostola prinesie svätenú vodu a ňou pokropí každého, zbaví sa rituálnej nečistoty. Keď dieťa prvýkrát po pôrode kúpu, dávajú do vody šperky, aby bolo bohaté. Prvý kúpeľ má priniesť dieťaťu zdravie a silu. Potom ho otec zoberie do rúk a pobožká – prijíma novorodenca do rodiny. Dieťa sa krstí najskôr dva mesiace po pôrode. Dovtedy matka nechodí na návštevy, zostáva doma. Rituálnej „nečistoty“ sa zbaví, až keď ide so svojou kmotrou do kostola v deň **krstu – keretšígo**. Matka dieťaťa, predtým než sa uskutoční krst, nesmie sa v kuchyni ničoho dotknúť. Nesmie upratovať v dome či na dvore. Môže komunikovať len so svojím mužom a ženami, ktoré ju navštevujú a pomáhajú jej. Keď je v rodine smútok, dieťa je pokrstené

v kostole a nekoná sa oslava. Podobne ak jeden z manželov nie je Róm, tak sa oslava prispôsobuje nerómskym zvykom.

Po narodení dieťaťa sa kmotrovia dohodnú, kedy sa uskutoční dátum krstu. Väčšinu to býva skôr, v druhom, treťom mesiaci po narodení. Kmotor s kmotrou „vytiahnu dieťa z čertovho rohu“ tým, že ho ponosú do kostola na krst. Spolu s duchovným ho zbavia negatívnych síl, ktoré by mu bez pokrsenia škodili. Krst v kresťanských cirkvách je Rómami chápaný ako magická očista, preventívne opatrenie proti chorobe, smrti novorodenca. Rómski kmotrovia dieťa neobdarujú. Aj to jedna z príčin, prečo usadení Rómovia – Rumungrovia oslovujú nerómskych krstných rodičov. Olašský/Valašský krst je oslavou dospelých, kde dominujú krstní rodičia a rodičia dieťaťa. Nikto so zúčastnených nesmie pokaziť dobrú náladu hádkou alebo konfliktom. Ak by sa tak stalo, prostredníctvom súdu – *krísu* by pôvodca musel kmotrovcom uhradiť finančnú ujmu za pokazenie sviatočnej atmosféry. Krst má presne určený zasadací poriadok. Ženy sedia oddelene od mužov, i tu platí, že ženy nemôžu sedieť s mužmi za jedným stolom. Hlavnou udalosťou nie je akt krstu v kostole, ale prinesenie dieťaťa na oslavu. Na čele sprievodu nesie kmotra dieťa. Za kmotrou ide matka a svätenou vodou kropí prítomných hostí. Týmto aktom sa rituálne „očistila“ a môže sa pohybovať vo svojej komunite i na verejnosti. Po kropení vezme do rúk fľašu najvyššie postavený muž (vajda, *čhibalo*) a naplní dva poháre, ktoré podá kmotrovcom, aby si pripili na zdravie matky, čím spečatia jej „návrat“ do komunity. V bohatších rodinách sú dve kmotry a dvaja kmotrovia. Neoddeliteľnou súčasťou krst je poliatie kmotrovcov vínom. Polievanie vykonáva čhibalo, prípadne najstarší prítomný muž, ktorý povie: „*Nech sú šťastní obaja kmotrovia, nech žijú sto rokov!*“ Ostatní odpovedajú: „*Pán Boh daj!*“ Po oficiálnej, obradnej časti sa rozprúdi zábava, ktorá trvá do skorých ranných hodín. Oslavy najmä prvorodeného syna u bohatých a vplyvných rodín trvajú dva i viac dní. Krstní rodičia preberajú diel zodpovednosti za správanie krstňaťa v ďalších rokoch života. Preto dva razy do roka – na Veľkú noc a Vianoce sa zídu na tzv. dni

kmotrovcov – *d'ejš kirvengo*, kedy darčeky dostávajú kmotrovci od krstňata (Stojka, Pivoň, 2003, s. 23, 24).

V rómskych rodinách sa zachováva tradícia výberu **troch mien**. Prvé pošepká novorodencovi matka do ucha. Je to tajné meno, ktoré sa vysloví prvýkrát i naposledy. Verejne sa nevyslovuje, má magickú moc, slúži na oklamanie démonov. Okrem matky meno nikto nepozná. Druhé meno je známe v prostredí, v ktorom žije. „Rómske“ mená vyjadrujú charakteristické vlastnosti osoby, napr. *Šuko* – Chudý, *Kálo* – Čierny, *Luludži* – Kvet. Tretie meno dostáva dieťa pri krste a týmto menom každého jedinca oficiálne volajú. Mená chlapcov často dávajú po ich krstných otcoch alebo krstných mamách. Jedná sa o mená, ktoré sú preberané z majoritnej spoločnosti. V starších obdobiach to boli biblické mená. U žien sa často vyskytovali mená Sára, Rebeka, Ester, Rozina a u mužov Samuel, Michal, Dávid, Gabriel. Kočujúce skupiny používali len niekoľko mien, aby mohli zmiast' úrady, ktoré mali záujem o evidenciu kočujúcich osôb. Stovky osôb boli nositeľmi toho istého mena. V súčasnosti je výber mena závislý na rodičoch, ktorí nie sú obmedzovaní tradičným výberom mien (Horváthová, 1964).

Výchova detí

Výchova detí v rómskych rodinách sa delí na výchovu chlapcov otcami a výchovu dievčat matkami. Tradične sa výchovy ujímal otec, keď syn dovŕšil piaty, šiesty rok života. Ak bol otec hudobník, začal zisťovať, či má syn talent. Ak boli remeselníkmi, tak sa chlapci postupne zoznamovali s remeslom. Slovo *sikhado* sa prekladá v zmysle „učiť sa“. V pôvodnom význame znamená „zvyknúť si“. Chlapci si „zvykali“ na povolanie svojho otca. Po niekoľkých rokoch dvanásťroční chlapci zvládali hrať na hudobné nástroje, zvládali remeselné práce a mohli svojou prácou prispievať do domácnosti. Prísny kastovný model dedenia jedného povolania z indickej pravlasti sa nedodržiava. Ak chlapec nemal talent, nikto ho nenútil, otec hľadal iné uplatnenie: „*Otec*

ma učil hrať, ale mne to veľmi nešlo, nemal som na to nadanie, tak rozhodol, že sa budem učiť za kováča. Na to som sa už hodil. Tak som sa stal kováčom“ (Žlnayová a kol., 1996, s. 36).

Budú z nich manželia, 50. roky 20. storočia

(z Archívu doc. PhDr. Emílie Horváthovej, CSc.)

Mužskí potomkovia sú očakávanejší ako ženské potomstvo. Rodičia si želajú, aby prvé narodené dieťa bol chlapec. Najstarší chlapec – *baro phral* mal predpoklady na to, aby bol fyzicky najvyspelejší, najmúdrejší a najskúsenejší. Pomáhal otcovi vykonávať „mužskú prácu“. *„Najstarší brat je ako otec. Keď niečo povedal, tak sme ho všetci počúvali. Poslúchali sme ho, keď mal pravdu, ale počúvali sme ho aj vtedy, keď nemal pravdu, lebo sme nechceli porušiť jeho autoritu“* (Šebková a kol., 1996, s. 54). Keď dovŕši pätnásť, šestnásť rok života, otec mu dovolí sadnúť si za stôl. Odvtedy má rovnaké práva ako otec. Je ochrancom svojich sestier, spolurozhoduje pri výbere ženícha, symbolicky za výkupné ich pri svadobnom obrade zverí do rúk novomanžela. Najväčšiu

autoritu však získal, keď zomrel otec, stal sa hlavou rodiny, jeho autorite sa podriadi aj matka.

Otcovia sa o výchovu dcér nestarajú. Záleží im na bezúhonnosti dcér, pretože hanba by mala dopad na celú rodinu. Prvorodený syn je otcom poverený dozorom nad svojimi sestrami. Otec dcéry fyzicky väčšinou netrestá. Len v prípade, že matka dcéru/dcéry neovláda. Potrestanie otcovou rukou je pre dievča najväčším trestom. „*Keď sa otec zamieša do výchovy dcéry alebo ju zbije, tak sa týždeň či dva bojí vyjsť z domu, taká dcéra sa potom otca bojí celý život*“ (Žlnayová a kol., 1996, s. 37).

Hlavnou úlohou dcér je pomoc matke v domácnosti. Najstaršia dcéra – *bari phen* je zaučená matkou. Ona učí variť a upratovať mladšie sestry. Dievčatá, keď dosiahnu deviaty, desiaty rok, už sa starajú o mladších súrodencov. Od útleho detstva si zvykajú na podradnejšie postavenie oproti svojim bratom. Nad chlapcami majú dozor, mladšie dievčatá už vychovávajú. „*Najstaršia sestra vychovávala všetky mladšie sestričky. Trestala ich, karhala ich, utierala ich. Chlapci nie, chlapci behali po vonku*“ (Žigová a kol., 1996, s. 67). Najstaršia dcéra často vymeškáva v škole, resp. pre mnohé povinnosti sa do školy nedostane. Spoločným znakom výchovy detí zostáva „zvykanie si“ na samostatnosť a zodpovednosť za rodinu od útleho detstva až po starobu.

Ak zomrie jeden z rodičov, musia sa vedieť postarať o chod domácnosti. Ak zomrie matka, vdovec si môže nájsť novú ženu. Do úvahy prichádza najstaršia, slobodná sestra zosnulej. Výhodou je predpokladaný pozitívny vzťah mladšej sestry k deťom, že im nebude macochou – *moštovno daj*. Ak v rodine zosnulej neboli vhodné mladšie sestry, muž si hľadal vhodnú cudziu ženu. Ovdovená matka sa vedela lepšie postarať o deti ako vdovec. Ak žena bola staršia, možnosť nového vydaja sa minimalizovala. Ak sa chcela vydať, potrebovala súhlas prvorodeného syna. „*Keď nám zomrel otec, matka sa už nevydala. Zostala sama. Bála sa, aby ju syn nezbil. I keď bol ešte malý – mal vtedy*

deväť rokov – nedovolil matke, aby sa vydala. Matka ho vo všetkom poslúchala“ (Žlnayová a kol., 1996, s. 40).

Ak zomrú obaja rodičia, deti si berú do opatery starí rodičia – *phuro dad m., phuri daj* ž. Ak už nežili, bolo povinnosťou ostaných príbuzných postarať sa o deti. Tradičná rómska rodina osirotené deti nedávala do ústavov. V posledných desaťročiach však normy rodinnej a príbuzenskej solidarity postupne zanikajú. Kríza modernej rodiny zasahuje a mení aj rómsku rodinu.

Úmrtie a pohreb – *merel, parušagos*. O tom, že niekto zomrie, usudzujú Rómovia podľa zavýjania psa, podľa toho, že kuvik preletí ponad dom. Signálom môže byť aj letiaci vták, ktorý narazí alebo d'obne do okna. Do súčasnosti sa dodržiava zvyk, že zomrelému vyberú spod hlavy vankúš, zakryje sa zrkadlo, zastavia sa hodiny, v dome sa nesmie variť. Obriadenie mŕtveho robí blízka rodina. Keď má mŕtvy otvorené ústa, podviažu mu bradu šatkou. Do otvorených očí vložia mince. Predmety, ktoré použili pri obriadení (šaty, ktoré mal pri umieraní, mydlo, uterák, žiletka, voda, v ktorej bol umytý) po pohrebe zakopú, vyhodia na smetisko, vodu vylejú na miesto, kde nikto nechodí. V minulosti si jednoduché truhly väčšinou vyrobili sami. Vyzdobené, honosné truhly si kupovali rodiny známych hudobníkov – *lavutara* a zámožných Olašských/Valašských rodín. Kúpa drahej truhly je v súčasnosti prestížou aj pre chudobnejšie rodiny, ktoré sa neváhajú zadlžiť, len aby vystrojili honosný pohreb. Mŕtveho do truhly ukladajú vo sviatočnom odeve, ale bez topánok, len v ponožkách, ženy v pančuchách. Pretrvávajúcim zvykom je ukladanie obľúbených a drahých predmetov do truhly (tabatierka, fajka, slák, palica, cigarety, pálenka, mobilné telefóny a iné). Do truhly sa nevkladajú zápalky, aby duch mŕtveho – *mulo* neprišiel zapáliť dom. Do ruky vložia mŕtvemu mince, aby mohol zaplatiť „pri bráne na druhý svet“. Dospelým i deťom dávajú do truhly sväté obrázky, ruženec. Truhla je uložená v izbe, nohy mŕtveho smerujú k dverám, po stranách horia sviečky. V lete sa pod truhlu položí nádoba s vodou, aby sa nešíril zápach. S mŕtvym sa prichádzajú

rozlúčiť príbuzní i ostatní obyvatelia osady. Iní pricestujú z blízkeho okolia i vzdialených krajov. Prídu aj takí, ktorí boli s nebohým v spore, nemali sa radi (Stojka, Pivoň, 2003).

Veľký význam sa pripisuje zvyku bdieť, vartovať – *vartinel* pri mŕtvom. Zvyčajne sa bdie tri dni a tri noci. Uvedený čas vartovania je ohraničený od chvíle skonu po pohreb. Cez deň sú pri mŕtvom modliace sa ženy. V noci ich striedajú muži. Na rozdiel od žien pri mŕtvom jedia, pripíjajú si na pamiatku zomretého, hrajú karty. Spomínajú na jeho skutky, nespievajú a netancujú. Lovári bdenie pri mŕtvom nazývajú „verastovanie“ (z maďar. *virrasztás*, bdenie). Počas verastovania najvplyvnejší muži riešia otázky týkajúce sa života Lovárov. Spievajú staré piesne a dávajú si hádanky. Poradie, v akom sa spieva a kto má právo dať hádanku a odpoveď, závisí od hierarchického postavenia jednotlivých rodín voči sebe (Marušiaková, 1988).

Na štvrtý deň príde kňaz, truhla sa zavrie. Pri vynášaní zomretého nohami napred truhlou trikrát poklepú o prah domu. Týmto aktom sa všetky vzťahy k nemu pretrhávajú. Smútočný sprievod ide z domu zomretého do kostola a na cintorín. Kňaz by sa nemal obzrieť, aby nikto z rodiny nezomrel. Ak zomrel významný človek alebo hudobník, kapela zahrá nad hrobom jeho obľúbené piesne. Po obrade všetky veci osobné veci zomretého sa spália alebo zakopú. V dome zomretého sa usporiada pohrebná hostina – kar.

Pohreb – *verrastáši taj o praxomo*. Rómovia okolo tela mŕtveho zapália sedem sviec. Nepárny počet symbolizuje magickú silu ochrany, preto všetko, čo sa v pohrebnom rituáli používa, je v nepárnom počte, vrátane fliaš a pohárov, z ktorých sa pije pri spomínaní na skutky zosnulého. Keď zomrie otec, jeho žena si ostrihá vlasy, ktoré sú symbolom ženskej krásy. Žena, ktorej zomrie muž, sa nesmie ukazovať na verejnosti. Nosí čierne šaty. Do čierneho sa oblečú aj dcéry a synovia zosnulého. Čiernou farbou demonštrujú svoj smútok. Čierna farba symbolizuje smrť, preto ak je niekto v rodine chorý, čierne

oblečenie sa nenosí z dôvodu, aby neprivolali smrť. Do čiernej farby neoblečú deti, uviažu im čiernu stužku alebo šatku. Vzdialenejší príbuzní (švagrovia, svatovci) čierne oblečenie nenosia, ich smútok prezrádza čierna stužka a šatka. Čierna farba dominuje aj pri pohrebe ženy. Ak zomreli obaja manželia a zostali po nich deti, povinnosťou najbližšej rodiny je postarať sa o ne.

Mŕtvemu vložia do truhly všetko, čo v živote používal, aby nemal dôvod vrátiť sa a negatívne ovplyvňovať život pozostalých. V minulosti, keď aktívne kočovali, mŕtveho položili v stane na zem. Smútočný obrad – vartovanie trvalo dva dni. Po násilnom usídlení na konci 50. rokov 20. storočia, keď kočujúci Rómovia začali žiť v obciach, vartovanie sa odohráva doma až do pohrebu. Pri vartovaní sa skonzumuje veľa nevarného jedla a najmä alkohol. Chudobné rodiny sa preto spájajú s príbuznými a spoločne zaplatia konzumáciu pri vartovaní. V súčasnosti sa zvyk vartovania uchováva v dedinskom prostredí. V letných dňoch aj na dvore. V mestskom len výnimočne. Mestské byty nie sú prispôsobené na prijatie veľkého počtu trúchliacich i ruch, ktorý vartovanie sprevádza. Pri vartovaní sedia muži oddelene od žien. Podobne ako pri svadbe vyzve jeden z príbuzných vartujúcich, aby zachovali dôstojnosť rozlúčky so zosnulým. V minulosti sa pri vartovaní rozprávali príbehy – „rozprávky pre dospelých“. V posledných rokoch skôr rozoberajú každodenné problémy. V minulosti sa vartovalo cez deň a v noci. V súčasnosti sa vartuje skôr len v noci. Olašskí/Valašskí Rómovia veria, že zosnulý odchádza na druhý svet a tam žije s Rómami, ktorí zomreli pred ním. Všeobecne Rómovia neradi vartujú, hovoria: *„Aby sme boli šťastní! Nech pán Boh nedopustí, aby sme sa zišli na oslavách pri takejto príležitosti najmenej sto rokov, ale aby sme sa zišli na svadbách a krstinách!“* (Stojka, Pivoň, 2003, s. 128).

Keď zomrie starý muž alebo žena, kúpia červenú, žltú alebo hnedú truhlu. Zásadne nekupujú čierne truhly, lebo tie privolávajú smrť. Keď zomrie mladý človek, dieťa, kupujú truhlu bielu, striebornú, zlatú. Zomrelého oblečú do nových šiat, aby dokázali, ako si ho vážili. Podobne ako u „rumun-

grov“ do truhly dávajú veci, ktoré mal zomrelý rád. Peniaze, mince, zlaté prívesky, prstene, pálenku, karty, lieky, ktoré užíval, sväté obrázky. K fajke, k tabaku sa neprikladajú zápalky, aby pri neočakávanom návrate nespôsobil požiar. Pri mŕtvom „vartujú“ muži. Opakujú formulu: „*Te aves jartime mandar*“ – nech nám mŕtvy odpustí. Na mŕtveho spomínajú bez hnevu, závidi, trpkosti, pohŕdania, ľútosti. Vdova, nevesty, dcéry smútia pri jeho nohách. Chvíľami hlasno kričia, žalujú sa, búria sa proti jeho smrti. Ospevujú a chvália jeho dobré skutky. V čase vartovania sa nik neumýva, nečeše, neholí, konzumuje sa len studené jedlo. Prichádzajúci smútoční hostia do truhly dávajú peniaze, aby zomrelý nešiel na druhý svet ako bedár, ale mal sa tam lepšie a nevrátil sa. Ak zomrie žena, obliekajú ju cudzie ženy, nikdy nie príbuzné. Oblečú ju do obľúbených alebo nových šiat. Do truhly jej dajú obľúbené osobné veci. Truhlu vystelú látkou. Starým ženám uviažu na hlavu šatku – želiko (Stojka, Pivoň, 2003).

Pohreb Olašských/Valašských Rómov, 70. roky 20. storočia

(z Archívu doc. PhDr. Emílie Horváthovej, CSc.)

Pri vynášaní truhly vylievajú z nádob vodu, aby sa duša mŕtveho nevrátila hasiť svoj smäd. Samotný obrad pohrebu sa vykonáva v cirkvi, ku ktorej sa pozostalí hlásia. Okrem svätenej vody sa do hrobu odlieva z pálenky, ktorá koluje medzi mužmi okolo hrobu. V Maďarsku na zasypaný hrob kladú trnie, aby zabránili démonom vniknúť do hrobu. V Grécku hrob zatažia veľkým kameňom, ktorý je pre chudobnejšieho zomrelého aj náhrobníkom. Pochovávanie je spojené s intenzívnymi prejavmi smútku. Prejavy smútku rómskych žien nie sú predstierané, ale sú precítené. Živí presviedčajú mŕtveho, že mu odpustili a prosia, aby im odpustil aj on. Keď mŕtveho vkladajú do jamy, tak látkou vystelú aj jamu.

Veľkolepé sú pohreby slávnych hudobníkov - *lavutara*, ktorých odprevádzajú hudobníci aj z celej krajiny. Nad otvoreným hrobom zlomia sláčik a truhlu spúšťajú za zvuku smútočnej melódie. Repertoár smútočných melódií je presne daný, hrajú sa len nad otvoreným hrobom, inak by privolávali smrť.

Všetci účastníci pohrebu sa stretnú na smútočnej hostine – kare. Podáva sa prvé teplé jedlo od skonu. Najbližší príbuzní však nejedia a nepijú. Prvý nápoj sa obradne vyleje na zem. Po skončení karu pozostalí spália alebo rozbijú všetku pozostalosť, ktorá patrila zosnulému. Ak zomrel v maringotke, na voze, pretreli ho inou farbou, poverčivejší ho spálili, aby ho vracajúca sa duša zosnulého nespoznala. Niektoré vdovy si na znak smútku odstrihnú vlasy, vdovec zase fúzy. Prvú noc po pohrebe sa pred obydľím zosnulého nasype popol alebo piesok. Ráno okolo domu hľadajú stopy, či sa mŕtvy nevrátil. Na druhý deň po pohrebe, za mŕtveho muža chlapec, za mŕtvu ženu dievča naplnia džbán vodou a každého na poludnie ponúknu dúškom vody. Obrad sa opakuje až šesť týždňov. Aby sa vedel presný počet dní, robia sa zárezy na palici. V poslednom dni sa palica odpáli napoly, zviaže sa do tvaru rovnoramenného kríža. Na kríž sa pripevní nepárny počet sviec a po ich zapálení sa pustí po prúde rieky. Potom sa džbánom naberá voda a vylieva nazad do rieky toľkokrát, koľko dní trval obrad s ponúkanou vodou. Deviaty deň od ukončenia obradu sa príbuzní

zídu na druhý kar. Po ukončení všetci vstávajú od stola naraz. Ak by niekto vstal skôr, nasledoval by ako prvý zomrelého. Nasledujúce kary sa usporiadajú po šiestich mesiacoch a na výročie smrti. Do roka od úmrtia už nikto nesmie smútiť. Pozostalí môžu nosiť ozdoby, kúpiť si nové šaty, zabávať sa. Život musí pokračovať. Rómovia túžia mať dôstojnú smrť a veľkolepý pohreb. Boja sa nepredvídanej, predčasnej a tragickej smrti. Duše – *mule* náhle zomrelých sa vracajú a blúdia, lebo nedosiahli odpustenie. Nemajú však večný život. Pribúdajúcimi rokmi slabnú, a keď zomrie posledný človek z príbuzenstva, čo si na zomrelého pamätal, duša predka umrie definitívne (Stojka, Pivoň, 2003).

Hrob navštevujú pozostalí v prvú nedeľu po pohrebe, v deň narodenín, menín, v deň výročia úmrtia. Prinášajú kvety a občerstvenie, zapália sviečky, spomínajú na zomrelého.

Úcta – *pativ*. Slovo úcta má vo všetkých rómskych nárečiach zásadný význam. Prejaviť úctu neznamená len ponúknuť pohostenie pri slávnostných chvíľach. Vyjadruje súhlas, povolenie vstúpiť do rozhovoru, ospravedlnenie, prijatie trestu. Ak je Róm úctivý, jeho reč u ostatných zaváži. Rómovia, ktorí sú pozvaní na oslavu, musia sa správať tak, aby nedošlo ku konfliktom, aby nebola zneužitá hostiteľova úcta, ktorú im preukazuje. Ak pri oslave chce niekto spievať, tancovať alebo chce niekoho vyzvať, aby sa zapojil, tak povie: „Na tvoju počesť!“ Keď pieseň dokončia, zatancujú, oslovený povie: „To všetko bolo na vašu počesť!“ (Stojka, Pivoň, 2003, s. 88).

Literatúra

1. Stojka, P. – Pivoň, R. 2003. *Náš život – Amáro trajo*. Bratislava: sd studio.
2. Lužica, R. 2004. *Kapitoly z Rómskej kultúry*. Trnava: Slovak Academic Press.
3. Buckland, R. 1998. *Umění předvídat budoucnost*. Preklad: M. Balmer. Praha: Pragma.
4. *Práce mezi cikánským obyvatelstvem*, 1958. Praha: Edice Národní výbory.

5. Davidová, E. 1995. *Cesty Romů*. Olomouc: Univerzita Palackého.
6. Marušiaková, J. 1988. *Vzťahy medzi skupinami Cigánov*. In Slovenský národopis, roč. 36, č. 1.
7. Marušiaková, J. 1986. *Rodinný život Valašských Cigánov*. In Slovenský národopis, roč. 34, č. 4.
8. Žlnayová, E. a kol. 1996. *Postavenie a úloha ženy –matky a muža – otca v rómskej rodine*. In Romano Džaniben, č. 1-2.
9. Cohn, W. 2009. *Cikáni*. Preklad: M. Jakoubek. Praha: Sociologické nakladatelství.
10. Horváthová, E. 1964. *Cigáni na Slovensku*. Bratislava: SAV.
11. Šebková, H. a kol. 1996. *Úloha najstaršieho syna v romskej rodine*. In Romano Džaniben, č. 1-2.
12. Žigová, A. a kol. 1996. *Nejstarší sestra a její postavení v tradiční romské rodině*. In Romano Džaniben, č. 1-2.
13. Antol, P. 1992. *Rodinné obyčaje Rómov v obci Sol'*. In Arne B. Mann (ed.), *Neznámi Rómovia*. Bratislava: Ister Science Press.
14. Fotografie z Archívu doc. PhDr. Emílie Horváthovej, CSc. Archív spravuje Rómsky inštitút, n. o. (fotografia na obálke, fotografie na s. 12, 17, 18, 27, 31, 36, 41, 46).

2.3 Rómsky folklór

Rozprávka je prerozprávajúci príbeh, ktorý je súčasťou ľudovej ústnej tradície. Obsahuje prvky fantázie, fabulácie, poučenia a pobavenia. Ľudová slovesnosť, rozprávky, ktoré si prostredníctvom ústnej tradície zachovali ľudové vrstvy, obsahovali estetickú i etickú dimenziu. Estetická dimenzia dala každodennému tvrdému životu transcendentný presah. Etická funkcia upozorňovala na existenciu spoločenských noriem a ich nedodržovanie. Rozprávky boli určené pre poslucháčov, plnili funkciu spoločenskú – vyplňali voľný čas, výchovnú, určenú najmä pre dospelých poslucháčov. V neposlednom rade dávali vyniknúť osobnosti rozprávača – rozprávkaru.

Rómske rozprávky – *paramisi* tvoria obľúbený folklórny žáner. Na začiatku rozprávkar – *paramisarís* povie: „*Môj sladký, požehnaný a spravodlivý, bol raz jeden Róm. A ten mal toľko detí, koľko je na nebi hviezd, a ešte o jedno viac...*“ (Dzurko, 1996, s. 9). Sladký, požehnaný a spravodlivý sa vzťahuje k Bohu a potom k poslucháčom. Slovo *Devla* – Bože je zámerne vypustené, lebo rozprávkar a každý poslucháč vedia, že za prívlastkami „sladký“, „požehnaný“, „spravodlivý“ môže byť len Boh.

V minulosti boli obľúbené hrdinské rozprávky – *vitejziko paramisi*. Hlavným hrdinom bol udatný, nepremožiteľný Róm – *vitejzis*. Spoločných stretnutí s rozprávačom sa nezúčastnili len príslušníci jeho rodiny, ale aj ostatní obyvatelia osady. Záležalo na osobnosti rozprávača, ako dokázal osloviť svojich poslucháčov. V osade mohli byť aj viacerí rozprávači. Podľa počtu poslucháčov, sa vedelo, ktorý je lepší. Ženy – rozprávačky sa neuplatnili. Funkcia rozprávať na verejnosti patrila výhradne mužom. Z hľadiska rozsahu sa rozprávky delia na dlhé – *bari paramisi* a krátke – *charňi paramisi*, ktoré majú humorný obsah *pherasuňi*. Keď sa rozprávala neslušná rozprávka – *džungal'i paramisi*, museli deti odísť. Okrem utvrdenia kolektívnej solidarity a pobavenia vo voľnom čase sa v rámci rozprávania preberalo správne a požadované správanie, ktoré komunita potrebovala uchovať prostredníctvom činov, ktoré mali získať uznanie a nasledovanie. Poslucháči posudzovali aj činy, ktoré sa nemali opakovať a komunite škodili. U niektorých subetnických skupín, napríklad u Kalderašov sa pre rozprávanie zo života uchoval názov *divano*. Rozprávania zo života môžeme nazvať realistickými rozprávkami, lebo sú o niekom, kto žije. Ak sa niekto choval slušne – *pat'ivales*, môže byť hrdý na svoje činy. Ak niekto sa previnil, bol potrestaný za nedodržanie etických noriem, bol *ladž* – mal sa hanbiť. Slovo *divano* v perzskom jazyku znamená „súdny dvor“. Symbolicky povedané, bol za svoj čin odsúdený a „zvečnený“ aj v ústnej tradícii (Hübschmannová, 1999).

Rozprávkarri – paramisari boli kreatívni muži, ktorí pracovali s príbehom, fantáziou, motívmi tak, aby zaujali poslucháčov. Na rozprávkaru publikum kládlo presné požiadavky: musel si zapamätať množstvo dlhých rozprávok, udržať pozornosť poslucháčov, vzbudiť ich emócie – smiech, plač, súcit, smútok. Miesto, kde sa poslucháči stretli s rozprávkarom, sa nazývalo *pro paramisa*. V lete sa rozprávky rozprávali vonku, pri ohni. V daždivých dňoch a v zime v najpriestrannejšom dome alebo v dome rozprávkaru. Pri počúvaní sa nekonzumovalo jedlo a nepil sa alkohol. Výkon rozprávkaru hodnotili neverbálne – výkrikmi, vzdychmi. Publikum tvorili dospelí. Deti sa v publiku nevyskytovali, ak boli prítomné, pri *džungale paramisi* (rozprávky pre dospelých) museli odísť. Ženy rozprávky rozprávali v rodinnom kruhu – deťom. Miestom pre rozprávku bolo aj vartovanie pri mŕtvom. *Pal o mule* boli príbehy o duchoch zomrelých. Viera v existenciu duchov je stále rozšírená. Medzi najrozšírenejšie patria rôzne varianty príbehu o mŕtvom kováčovi, ktorý chodí v noci kovať klince do podkov, aby jeho vdova a siroty mali z čoho žiť. O duchoch v ženskej podobe sú rozprávania *pal o gulí daj* o matke, ktorá zomrela pri pôrode – bytosti, ktorá vymieňa nepokrstené deti.

Oblíbené je spomienkové rozprávanie, ako žili Rómovia v minulosti – *sarčirla dživenas o Roma*. V mnohých rómskych rodinách sa tradujú príbehy zo života ich predkov. Spisovateľka Elena Lacková zaznamenala a upravila pre-rozprávané vojnové príbehy rodinných príslušníkov z Malého Šariša. „*Pracovisko bolo od tábora vzdialené asi kilometer. Po stavbe pobežovali inžinieri s notesmi v rukách a s rozprestretými plánmi a mapami. Vymeriavali jednotlivé úseky. Stavebné práce sa robili ručne. Okrem vagónikov na odvoz hlíny sa chlapi na nijakú inú pomoc strojov spoľahnúť nemohli. Tvrdá, uhrovitá zem sa ťažko kopala. Lajko a Dežko hĺbili zárezy, do ktorých Bakro, Šándor a Ernest vsadzovali podvaly. Horváthovci z Hanušoviec nosili kolajnice...Práve sa blížila štvrtá hodina, koniec pracovnej zmeny. Chlapci odložili náradie a zoradili sa do dvojstupu. Vpredu kráčal Bakro s Lajkom. Keď došli na okresnú cestu, žandár skríkol:*

„Spievajte, mrciny!“ Lajko falošne zatiahol: „Hej chlapci spod Tatier, tvrdé päste máte!“ Za ním sa pomaly a neisto pridávali aj ostatní. Spievali zo strachu (Lacková, 2005, s. 265, 266).

Rozprávkarí boli aj nositeľmi rómskeho humoru. **Rómska anekdota** – *Pherasune paramisa* nemusí byť vtipný krátky príbeh s humoristickým zakončením, ako je to vo väčšinej spoločnosti. Rómska anekdota je súčasťou hrdinských príbehov, dlhých i krátkych rozprávok, môže sa však vydeliť a kolovať samostatne. Lingvistka Šebková tematicky delí anekdoty do troch zdrojov námetov. Prvým zdrojom námetov rómskych anekdot je **Súbor tradičných transkultúrnych tém**. Zápletká týchto anekdotických príbehov spočíva v konflikte dvoch protikladných svetov – bohatých a chudobných, privilegovaných a ponižovaných – svet väčšiny – gádžov, „Nerómov“ a svet Rómov. Chudobný človek – Róm – svojím dôvtipom, vynaliezavosťou, lstou, humorom, argumentáciou prekoná, okabáti bohatého gádža. Druhým významným zdrojom námetov rómskych anekdot a humorných príbehov sú **Skutočné udalosti zo života**. Aktuálnymi sú príbehy, ktoré sa stali nedávno členom rodiny a ktoré sa rozprávajú najprv v okruhu rodiny a príbuzných. V príbehoch sa uvádzajú konkrétne mená, prezývky osôb, názvy miest. Ďalším variováním a šírením sa postupne stávajú menej realistickými, vďaka fabulačným schopnostiam jednotlivých rozprávačov. V najvyššom štádiu rozšírenia príbehov sa nedá zistiť, či príbeh, anekdota sa niekedy skutočne stala alebo je vymyslená. Tretia skupina **Anekdoty vykonštruované, vymyslené** vychádza z ľudskej fantázie, zo schopnosti vymýšľať rôzne situácie, udalosti. Väčšina z nich sa nikdy nestala (Šebková, 1994).

2.4 Rómske príslovia

Rómovia príslovia označujú ako *godaver lava* – múdre slová. V najširšom slova zmysle príslovia – múdre slová predstavujú to, čo si Rómovia myslia o sebe a svete, ktorý ich obklopuje. Podľa ruského folkloristu V. I. Daľa sú príslovia „*Súhrnom ľudovej múdrosti, sú to stelesnené vzdychy a stony, plač*

i nárek, radosť i veselosť, nešťastie i útecha...je to životná pravda, akýsi sudca, nikým nesúdený“ (Dal', 1981, s. 180).

Zberateľka rómskych prísloví M. Hübschmannová po mnohoročnom štúdiu konštatovala, že príslovia sa nedajú zaznamenať ako text piesne, rozprávka, spomienkové rozprávanie. Príslovia sa opakujú v bezprostrednej realite. „*Ich reprodukcia je vyvolaná neočakávanou, nevypočítateľnou, jedinečnou a vo svojej konkrétnej podobe neopakovateľnou životnou situáciou...“*. Rómske príslovia – *god'aver lava* – zovšeobecňujú rôzne životné situácie tradujúce sa v podobe poetickej metafory – *šukar lava*, krásne slová, alebo ako prostý návod k slušnému chovaniu – *lava pre god'i*, múdre slová (Hübschmannová, 1992, s. 156, 157).

God'aver lava phure Romendar – Múdre slová starých Rómov

O Del

Boh

So o Del dela, oda ela.

Čo Boh dá, to bude.

Maro hin le Devlestar.

Chleba je od Boha.

Rode le Devles, arakheha savoro.

Hľadaj Boha a nájdeš všetko.

Mire nipi

Moji ľudia

Famil'ija kija famil'ijate.

Príbuzní s príbuznými.

Famil'ija pal e famil'ija džal.

Kam jedna rodina, príbuzní za ňou.

Korkore manušes dživipen nane.

Človeku sa ťažko žije samému.

Daj, dad, čhave

Matka, otec, deti

Nane čhave, nane bacht.

Nie sú deti, nie je šťastie.

Savi daj, ajsi čhaj, savo dad, ajsi čhavo.

Aká matka, taká dcéra, aký otec, taký syn.

Kaj murša, odoj zor.

Kde sú synovia, tam je sila.

Murš, džuvli

Muž, žena

Na dikh pro šukariben, dikh pro jilo.

Nepozerať sa na krásu, ale na srdce.

Murš hordinel staďi, džuvli ča khosno.

Muž nosí klobúk, žena len šatku.

Ko kas peske lel, mi leha dživel.

Koho si vezmeš, s tým ži.

Gil'i

Pieseň

Kaj o gil'ipen, našl'ol pharipen.

Kde znie spev, tam mizne žiaľ.

Lačhi gil'i žužarel o jilo.

Dobrá pieseň očistí srdce.

Barval'ipen lovenca, čoripen gil'enca.

Bohatstvo sprevádzajú peniaze, chudobu piesne.

Bašaviben

Hudba

Nane sako Rom lavutaris.

Nie je každý Róm hudobník.

Jekhfeder paťiv lavutariske.
Najväčšia úcta hudobníkovi.
Save gadže, avka bašavas.
Aké obecenstvo, tak hráme.

Manuš dživel, sar pes del

Človek žije, ako sa dá

Te den, cha, te maren, denaš.
Keď dávajú, jedz, keď bijú, utekaj.
Kaj tut e rat zachudel, odoj ačh.
Prenocuj tam, kde ťa zastihne noc.
Sar pes dživel, avka pes merel.
Ako sa žije, tak sa umiera.

Lav

Slovo

Šukar vakeriben guľarel o jilo.
Krásne slová potešia srdce.
Buter lava, buter god'i.
Viac slov, viac rozumu.
God'aver lav hin buter sar love.
Múdre slovo je viac ako peniaze.

Rom Romeha – Gadžo Gadžeha

Róm s Rómom – Gadžo s Gadžom (sedliak, Neróm)

Rom Romestar na čorla.
Róm Róma neokradne.
Gadžo ajsa maro mušinel te chal sar the o Rom.
Gadžo musí jest' ten istý chlieb ako Róm.
Tel o gad sako nango.
Pod košelou je každý nahý.

Hádanky – *hadki, garud'ipen* – sa vymýšľajú, improvizujú sa ich varianty. Na správnej odpovedi sa cení dôvtip správnej odpovede, napr. „*Hin man ajsi phen ajsi phen, so late bar pro šero, angušť andro muj. – Angrusti.*“ (Mám sestru, ktorá má na hlave kameň a v ruke prst – psteň). „Štar phrala, tel *jekh stad'i – Skamind*“ (Štyria bratia pod jedným klobúkom – stôl). Hádanky sa vyskytujú aj pri svadobných obradoch. Otec nevesty skúša ženíchov dôvtip. „*So hin jekhkučeder pro svetos? – Sast'ipen.* (Čo je na svete najdrahšie? – Zdravie). V rómskom jazyku sa vyjadrujú drobné slovné útvary: vynaliezavé kliatby, blahorečenia, svojrázne vyhrážky, zdvorilostné výrazy (Hübschmannová, 1988, s. 88).

Rómska ľudová poézia je zastúpená aj v textoch piesní. V starodávnych piesňach – *phurikane gila* a v *halgato* (z maďar. jazyka, piesne na počúvanie) sú určené pre ľudí, aby si vypočuli ich posolstvo. Text piesní je dôležitejší ako melódia. Okrem hladu, biedy sa spievalo o láske, nevere, o matke, deťoch, pití, nemoci, smrti. Príslovie „*Andre gil'i šaj phenes savoro*“ (V piesni môžeš povedať všetko) naznačuje, že sa človek mohol vyspovedať zo všetkého, čo ťažilo jeho myseľ. Spev bol doménou žien, ženy reprodukovali texty, ktoré patrili do úst mužom. Ženský i mužský spev bol súčasťou rodinných zvykov a zábav – *bašaviben* (Hübschmannová, 1988, s. 81).

Osobnosť

Významnou zberateľkou rómskeho folklóru bola **Milena Hübschmannová** (1933 – 2005) po štúdiu hindského, bengálskeho a urdského jazyka svoj záujem sústredila na neuznaný rómsky jazyk. Záujem o jazyk rozšírila zberom a výskumom rómskeho folklóru, ktorý realizovala najmä na Slovensku. Po roku 1970 nesúhlasila s asimilačnou politikou štátu uplatňovanou voči Rómom. Niekoľko rokov bola bez stáleho zamestnania a nasmela publikovať. Od roku 1991 pôsobila na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe, kde vyučovala odbor romistika. V roku 1994 založila odborný romistický časopis *Romano džaniben*.

Publikácie Mileny Hübschmannovej

Cikánské písně (1960), Romské pohádky (1973), Zigeunermärchen aus aller Welt I – IV (spolu s Heinzom Modem, 1983 – 1985), Romsko-český a česko-romský kapesní slovník (spolu s Hanou Šebkovou a Annou Žigovou, 1991), God'aver lava phure Romendar – Moudrá slova starých Romů (spolu s Hanou Šebkovou a Annou Žigovou, 1992), Šaj pes dovakeras – Můžeme se domluvit (1993, 1995). Amari abeceda – Naša abeceda (1995), Romane gila – Zpěvník romských písní (1999).

Literatúra

1. Dzurko, Š. 1996. *Sar manuš dživel proda svetos, avka dživla the praver svetos – Jak člověk žije na tomto světě, tak bude žít i na onom světě*. In Romano Džaniben, č. 4/1996.
2. Hübschmannová, M. 1999. *Romské pohádky*. Praha: Fortuna.
3. Lacková, E. 2005. *Mŕtvi sa nevracajú – O mule na aven pale*. Prešov: Jekhetane – Spolu.
4. Šebková, H. 1994. *Romská humorní vyprávění*. In Romano Džaniben č. 2/1994
5. Daľ, V. I. 1981. *Príslovie*. In Timofejev L. I. – Turajev S. V., Slovník literárno-vedných termínov. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
6. Hübschmannová, M. 1992. *Jak jsme sbírali romská přísloví* In A. B. Mann (ed), *Neznámi Rómovia*. Bratislava: Ister Science Press.
7. Hübschmannová, M. 1988. *Slovesná tvorba Slovenských Romů* In Slovenský národopis č. 1, roč. 36.
8. Hübschmannová, M. 1991. *God'aver lava phure Romendar – Moudrá slova starých Romů*. Praha: Apeiron.

2.5 Sviatky

Rómovia na Slovensku uznávajú cirkevné sviatky, ktoré prevzali od domáceho obyvateľstva Veľká noc - *Patraďi*, Vianoce - *Karačoňa*, „odpusť“, tzv. sviatok Matky Božej. Veľkonočné sviatky predstavovali oslavu jari, nového života v prírode. Prinášali preto do svojich príbýtkov zelené vetvičky a kvetiny (relikty predkresťanské, animistické), ktorými sa dokonca niektoré mladé rómske dievčatá i zdobili. Cirkevný obsah i význam Veľkej noci im nebol dostatočne známy, formálne však prevzali niektoré zvyky tohto obdobia. Mladé dievčatá chodievali vždy na Veľkú noc do kostola „svätiť paschu“ – t.j. koláče, vajcia, slaninu, šunku a zelenú vetvičku, čo je však pravoslávny zvyk. Každá z nich niesla „paschu“ vo vyzdobenom košíku na ruke. Posvätené jedlo otec rodiny rozdelil všetkým domácim a časť ponechal pre hostí. Rómovia z celej osady hodovali, spievali a tancovali pred svojimi obydlami za sprievodu vlastnej muziky.

Väčšina rómskych rodín slávi vianočné sviatky hlavne slávnostným jedlom a pitím, veselím a tancom. Niektoré rodiny prijali vianočné zvyky od slovenského obyvateľstva, aj keď ich obsah obvykle nepoznali. Väčšina Rómov z osady však tieto prvky neprijala a slávila Vianoce svojím spôsobom. Najchudobnejší z nich a starší ľudia Vianoce vôbec neslávili. Počas Vianoc bol Štedrý večer – *Vil'ija* vždy centrom vianočných osláv. Rodina sa zhromaždila okolo stola alebo na zemi, a skôr než začali všetci spoločne jesť, vošiel dovnútra najstarší muž rodiny a „vinšoval“ všetkým ustálenou rómskou formulou všetko najlepšie, zdravie, šťastie, veľa detí a peňazí a hlavne to, aby budúci rok bol pre všetkých lepší než predchádzajúci. Potom sa so všetkými napil pálenky a až potom mohla začať rodina jesť a piť (Davidová, 1995, 1999, Adamová, 2007).

Na Štedrý večer mládež, dievčatá a chlapci vinšovali a spievali koledy domácemu obyvateľstvu. Boli prestrojení, spievali a hrali hru „o jasličkách a gubášovi“. Rómski hudobníci na Štedrý večer tiež chodili po niektorých rodinách „vinšovať“ a hrať k večeri. Miestni obyvatelia čakali na Rómov počas

sviatkov ako na magických sprostredkovateľov šťastia. Rómovia videli v týchto zvykoch skôr zárobkovú činnosť, neprikladali im význam náboženský ani poverčivý. Druhý sviatok vianočný, ktorý Rómovia nazývajú *aver džives* – druhý deň, pokračovala od obeda zábava ďalej a trvala až do sv. Štefana – *trito džives*, tretí deň. Na Silvestra – *phuro džives* – starý deň a na Nový rok – *Nevo berš* robili starší Rómovia rôzne magické úkony.

Tretím najobľúbenejším výročným sviatkom východoslovenských Rómov bol „odpust“, tzv. sviatok Matky Božej, ktorý Rómovia i domáce obyvateľstvo nazývajú *Rusalja*. Na tento sviatok sa Rómovia v celej osade tešili ešte viac ako na Vianoce a Veľkú noc, pretože je počas najteplejšieho obdobia celého roka – na konci augusta, takže ho mohli sláviť vonku pred svojimi domčekmi po celé dva dni a dve noci. Je pre nich výrazom radosti z leta i prejavom súdržnosti rodiny, príbuzných a známych z ostatných rómskych osád a okolia. Slávili ho často v termíne, keď ho oslavuje pravoslávna cirkev, a síce z toho dôvodu, že tento letný termín im lepšie vyhovoval ako termín pre „odpust“ katolícky (Davidová, 1995, Adamová, 2007).

2.6 Odevná kultúra

Odev Rómov bol po opustení pravlasti Indie ovplyvnený rôznymi kultúrami. Rozdiely v odievaní možno badať u kočovných a usadlých Rómov:

Odev kočovných Rómov sa vyznačoval väčšou pestrosťou. Muži nosili čížmy, farebné nohavice, košeľu, vestu a klobúk. Vesta zdobená striebornými gombíkmi/staršími mincami a retiazkou bola vonkajším prejavom vyššieho spoločenského statusu muža v komunite. Odev ženy pozostával z blúzky a dlhej sukne s veľkými kvetinovými vzormi doplnenej o zásteru. Ženy nosili na hlave šatku, ktorú si uväzovali, na rozdiel od iných žien, vzadu, no bolo možné vidieť ich i so šatkami prehodenými cez plecia či uviazanými okolo pása. Časťým odevným doplnkom boli prstene, náušnice, retiazky.

Odev usadlých Rómov sa vyznačoval menšou pestrosťou. Pozostával zo staršieho oblečenia, ktoré dostávali od okolitého miestneho obyvateľstva. Napríklad mužský odev bol podobný s odevom maďarských poddaných v okolí Rimavskej Soboty. Odev mestských hudobníkov pozostával z čierneho obleku a bielej košele, čo poukazovalo na ich vyšší sociálny status v rómskej komunite. Odev pre ženy pozostával z rôznych záster na zapínanie alebo s náprsenkou. Hlavu si pokrývali šatkou, ktorú si viazali vpredu pod bradou. Častým javom bolo tiež, najmä u starších žien, fajčenie fajky. V súčasnosti sa odev usadlých Rómov v regióne v ničom neodlišuje od spôsobu odievania majoritného obyvateľstva (Bodorová, Pulišová, 2010, s. 39 – 41).

Na celom svete sa Rómovia odlišujú od okolitého obyvateľstva aj svojím farebným odevom a ozdobami. Najčastejšie ide o Rómov, ktorí dodržiavajú tradičný spôsob života (dodržiavajú zvyky, stravu, pravidlá v komunite a podobne). Typickým odevom je odev Olašských/Valašských Rómov – Lovarov, Kalderašov. U žien to bola dlhšia nazberaná sukňa, nazývaná *cocha fodrenca* s tradičnými poschodovitými volánmi zaväzovanými v páse šnúrkou. Najnovšie sukňa naberaná do gummy, výrazne farebná či vzorovaná s veľkou vnútornou kapsou nazývanou žeba, do ktorej sa zmestili cigarety, karty, peniaze aj väčšie veci. K tejto sukni patrila blúzka výrazných farieb a vzorov s dlhými rukávmi naberanými do manžety nazývaná *gat*. Cez sukňu sa viazala oválna zástera nazývaná *leketa*, obrúbená volánom a doplnená kapsou.

Ďalšou nevyhnutnou súčasťou odevu rómskych žien bola rómska šatka nazývaná *khosno* či *kendovo*. Ženy ju mali na uviazanie okolo hlavy tradičným spôsobom. Tiež často nosenou bola veľká šatka so strapcami, ktorú ženy nosili cez ramená. Rómske ženy každého veku i skupín rady nosili ozdoby. U Olašských/Valašských Rómov i dnes môžeme vidieť veľké zlaté náušnice nazývané čeňa a nápadné prstene nazývané *angušta*, ktoré sa nosili na mnohých prstoch. Prstene boli z ťažkého zlata a s veľkými kameňmi. Reťaze

a retiazky nazývané *lance* nosili na zápästiach či na krku (Davidová, 1999, Adamová, 2007).

Pri úprave vlasov väčšina žien zo skupiny Olašských/Valašských Rómov zachováva dodnes tradičný zvyk nosiť dlhé vlasy zopnuté v niekoľkých vlánoch sponkami a v prípade mladých dievčat sú ozdobené za uchom kvetinou - *lulud'i*. Nakrátko ostrihané vlasy boli tradične považované za znak nemorálnych žien a často je dodnes takáto úprava vlasov v Olašskej/Valašskej subetnickej skupine u mladých dievčat odsudzovaná.

Odev Olašských/Valašských mužov ako celok už stratil svoje niekdajšie charakteristické rysy, ktoré mal ešte do začiatku 60. rokov 20. storočia. Tvorila ho: 1) košeľa - *gat* nápadných vzorov a farieb s dlhými rukávmi, pri krku s golierikom (stojaci či žiadny, iba zaviazaný šnúrkou), 2) nohavice - *cholov*, často *rajtky* nosili muži zasunuté do vysokých kožených topánok (hlavne konskí kupci - *lovari*), 3) šatka okolo krku, 4) klobúk - *kalapa, stádi*, obvykle čierny.

Spôsob oblečenia vychádzal z hodnotových a estetických kritérií. Napríklad vajda (*mujalo, čhibalo*) mal ako znak svojej moci na veste veľké strieborné gombičky a na krku dlhú zlatú či striebornú reťaz. Väčšina mladších Rómov prejavuje i v súčasnosti určité špecifikum v spôsobe svojho oblečenia, hoci už moderného. Stále je v ňom výrazná farebnosť a neobvyklá smelosť vo výbere farieb a materiálov na košeľu, sako, vestu a iných doplnkov či ozdôb. Niekedy býva ich oblečenie až honosné - saká nielen do spoločnosti, ale i na všedný deň sú z lesklých, farebných materiálov a dopĺňajú ich zlatými retiazkami na ruku a veľkými prsteňmi (Davidová, 1995, Adamová, 2007).

V rómskych lokalitách - *romane gava* na Slovensku je dodnes situácia i v obliekaní úplne odlišná, vychádza zo životnej úrovne danej osady a rodín v nej žijúcich, z ich hodnotovej orientácie i zo sociálnych podmienok. Staršia

generácia si tu často stále udržuje zvyk nosenia tradičných odevných súčastí, hlavne v prípade žien stredného a staršieho veku. Je to nazberaná či skladaná sukňa (do pol lýtok, teda podstatne kratšia než sukňa u žien Olašských/Va-lašských Rómov), nazývaná *rokla*, blúzka – vizitka s dlhými rukávmi, obvykle vzorovaná, ďalej zástera – *leketa* jednoduchého strihu do pásu a nevyhnutná šatka na hlavu – *kendovo* či *khosno* alebo i veľká šatka cez ramena – *dikhlo*. V mnohých rómskych osadách nosia dodnes niektoré ženy ešte tzv. zajdu – *le-peda* (plachta či prestieradlo) prekríženú cez prsia a vzadu v páse zaviazanú. Používajú ju na nosenie malých detí či na nákup. Väčšina týchto žien preberá netradične odevné súčasti od okolitého obyvateľstva. Oblúbené a do prostredia zablatených osád sú dodnes najvhodnejšie gumové čižmy a vysoké topánky (Davidová, 1995, Adamová, 2007).

2.7 Tradičná rómska strava

Najobľúbenejšou potravou u Rómov bolo mäso. Spôsob získavania mäsa lovom nebol v minulosti veľmi rozšírený. Divú zver lovili predovšetkým náčelníci niektorých skupín, a to na koňoch pomocou loveckých psov. V týchto prípadoch nešlo len o získanie potravy, ale predovšetkým o napodobňovanie šľachty. Príslušníci týchto skupín takto žili v 15. storočí, avšak aj neskôr do značnej miery z darov, ktoré na svojich cestách dostávali. Okrem peňazí to boli predovšetkým potraviny a nápoje a už v týchto obdobiach sa spomína, že najradšej mali hydinu. Koncom 16. a najmä 17. storočia, kedy sa početné nomádske skupiny schovávali v lesoch, nevyhnutne musíme predpokladať lov divej zveri tým viac, že Rómovia mali aj strelné zbrane. Po utíšení diskriminačnej vlny v 18. storočí, kedy už ani nomádski Rómovia neboli nútení schovávať sa pred ostatným obyvateľstvom, divú zver zrejme prestali loviť pomocou strelných zbraní. Môžeme tak usudzovať na základe tej skutočnosti, že i napriek obrovskému množstvu archívneho materiálu o *Cigánoch v Uhorsku* z tohto obdobia nenachádzame žiadne ponosy, žeby sa dopúšťali pytlíctva, t. j. lovu divej zveri v panských alebo urbárskych lesoch (Horváthová, 1964).

Z ústneho podania sa dozvedáme, že Rómovia konzumovali takmer všetku lesnú zver, pokiaľ im bola prístupná. K dospelým kusom väčšej zveri sa dostali len výnimočne, iba ak našli kusy, ktoré zahynuli následkom postrelenia, v osídlach a pod. Niekedy sa im pomocou psov podarilo oddeliť a chytiť mláďa. Na chytenie drobnej zveri používali oká alebo vylievali diery. Z menších divých zvierat lovili a jedli sysle, ježe, ba aj líšky. Niekde sa hojne konzumovali ryby, prípadne raky, ale v žiadnej skupine sa nejedli žaby, voči ktorým majú aj dnes neprekonateľný odpor. Podobnú averziu mali niektoré skupiny voči zajacom, rybám, ba aj kačiciam. Celkové mäso divých zvierat bolo dosť zriedkavé aj v jedálnom lístku kočovných Rómov. Možno to pripísať jednak zákazu vlastniť strelnú zbraň a loviť, predovšetkým však vžitému úzu, že zabezpečenie stravy bola záležitosť žien, ktoré pochopiteľne siahali k iným prostriedkom obstarávania potravy (Horváthová, 1964, Adamová, 2007).

Napríklad roľníci dávali Rómom zo zabitých zvierat vnútornosti, o ktoré sami nemali záujem. Boli to predovšetkým črevá, žalúdky a pod. Najprv ich v niekoľkých vodách vyvarili a až takto aspoň čiastočne dezinfikované mäso sa považovalo vhodné na konečnú úpravu. Najstaršími spôsobmi prípravy mäsitých jedál bolo pečenie a varenie. Mäso sa varilo v kotlíku alebo v hrnci na dvoch alebo troch kameňoch, v lepšom prípade na trojnožke. Uvarené mäso sa krájalo, jednotlivé kúsky sa solili až pred jedením. Voda z mäsa sa spotrebovala ako polievka, prípadne sa ňou mäso zapíjalo. Ak mala žena potrebné koreniny a zeleninu, pripravila mäso ako guláš alebo paprikáš. Tento spôsob úpravy mäsa sa tešil najväčšej obľube. Pečené mäso sa jedlo zriedkavejšie. Pieklo sa buď na ražni nad žeravou pahrebou, alebo sa kúsky mäsa obalili hlinou a vložili medzi žeravé uhlíky. Takýmto spôsobom sa pripravovala najmä hydina. Vypitvaná avšak neošklbaná sa zabalila asi do palcovej vrstvy hlíny a piekla sa dovtedy, kým hlinený obal nepopraskal. Potom sa obal z mäsa ľahko odlúpil a ostalo v ňom perie. Tento spôsob si okrem noža nevyžadoval žiadne iné náčinie a svojou jednoduchosťou bol ľahko vykonateľný za každej situácie. Takto si napríklad pripravovali mäso

muži, ktorí spáchali nejaký delikt a z obavy pred žandármi odišli na istý čas od vlastnej skupiny a schovávali sa v lesoch, poliach a pod. (Horváthová, 1964, Adamová, 2007).

Rozmanitá bola a je príprava vnútorností, najmä čriev. Umyté črevá sa vyvrátili naruby tak, aby sa vonkajšia strana obrastená sadlom dostala dovnútra. Potom črevá naplnili nadrobno pokrájanými zemiakmi rozmiešanými s múkou a koreninami. Takto pripravené *goja* sa varili hodinu až dve vo vode. Inde sadlo stiahli a vyškvarili, aby *goja* neboli príliš mastné. Plnka bola chutnejšia, ak sa zemiaky zmiešali s ryžou. Ak bol dostatok ryže, zemiaky sa do plnky nepridávali. Inde zase zemiaky postrúhali alebo dali kukuričnú, prípadne krupičnú múku a pod. Podľa chuti sa dávala do plnky cibuľa, cesnak, paprika, korenie a iné. Táto obľúbená pochúťka sa v cigánskych rodinách varí aj dnes. Niektorí si spôsob prípravy zdokonalili, a to tak, že *goja* trochu povaria a potom ich pečú v rúre. Do vody z vyvarených *goja* nadrobili cesto a vzniklo ďalšie jedlo, tzv. *gombóda*.

K často vareným jedlám patril aj hovädzí žalúdok, čiže *kutle*, ktoré dostávali alebo aj kupovali po porážke dobytká. *Kutle*, *pacale* si podelilo viac rodín. Žalúdok očistili a umyli v studenej vode, potom ho obarili a zoškraľali z neho povrchovú vrstvu sliznice. Nakrájané a posolené kúsky piekli v pahrebe alebo varili v hrnci. Podľa novšieho receptu sa *kutle* pripravujú aj na spôsob dusenej hovädziny alebo kyslej polievky. Niektoré ženy vyvarenú vodu zapražili, iné varili *pacale* spolu so zemiakmi atď. Podobne rozmanitým spôsobom sa pripravovali pľúca, ktoré boli obľúbené predovšetkým ako guláš. Vnútornosti zabitých zvierat – *hurdipe* sa pripravovali rozličnými spôsobmi nielen u rôznych skupín, ale aj v rámci jednej rodiny, teda podľa toho, čo mala žena pri varení k dispozícii. Jedlá z nich boli obľúbené najmä preto, že Rómovia takéto čerstvé mäso dostali zadarmo alebo skoro zadarmo (Horváthová, 1964, Adamová 2007).

Aj keď bolo mäso najvítanejšou potravou, častejšie sa jedli iné druhy jedál, predovšetkým cestoviny. Najstarším druhom boli pravdepodobne placky, tzv. *bokhel'i*, *marikl'i*. Jednoduché nekvasené cesto z múky a vody sa vymiesilo a utlačkalo do ploskej kruhovitej formy rôznej veľkosti a vložilo sa do pahreby. Pečené placky sa jedli k mäsu alebo samotné. Takáto úprava bola známa u mnohých poľnohospodárskych kmeňov až do obdobia, kedy sa naučili pripravovať kvások a kvasený chlieb. Poznali ju všetci. Riadny chlieb Rómovia nepiekli. Dostávali ho od roľníkov, rozdelili ho predovšetkým deťom, pre ktoré bol zriedkavou pochúťkou. Chutnejšie *bokhel'i*, *marikl'i* boli z cesta vymiešaného so sadlom. Do pahreby ich vkladali zabalené v papieri. Niektoré ženy vylepšovali občas placky škvarkami, ktoré zamiesili do cesta. Upečené placky sa tiež mohli omastiť kožkou zo slaniny a jedli sa s cibuľou alebo cesnakom.

Z toho istého cesta ako robili placky, varili sa aj halušky a akési trhance. Trhance alebo *pharade*, *paranči*, *pharado chumer*, ako ich na rôznych miestach nazývali, pripravovali sa z obyčajného cesta, ktoré sa ušúľalo, jeden koniec si žena prehodila cez plece a z druhého trhala malé kúsky, ktoré hádzala rovno do vriacej vody. Takéto trhance sa jedli osobitne alebo sa prilepšili, čím sa dalo, teda masťou, paradajkovou omáčkou, riedkou zápražkou, tvarohom, opraženou cibuľou a pod. Tieto trhance, ktoré miestami nazývali aj haluškami, predstavujú, pravda, bez spomenutých príloh, spolu s plackami a vareným či pečeným mäsom najstaršie jedlá Rómov a podľa ich rozšírenosti môžeme usudzovať, že im boli známe už pred príchodom do Európy (Horváthová, 1964).

Čo najužší sortiment potravín obmedzený prakticky na mäso a malý sortiment tovaru, čo najnižšie nároky na kvalitu, minimálny inventár pre prípravu samotného jedla, táto nenáročnosť vo všetkých smeroch bola príčinou, prečo spomenuté jedlá tvorili základný jedálny lístok predovšetkým u chudobnejších skupín tak nomádskych, ako aj usadlých Rómov, a to takmer dodnes,

takže mnohí príslušníci strednej generácie poznajú tieto jedlá nielen zo spomínania starších, ale predovšetkým z vlastnej skúsenosti.

K rozšíreným jedlám patrilo aj varené cesto upravené na spôsob knedlí, väčšinou nekysnutých. Jedli sa buď celkom prázdne a suché, alebo ich posypali tvarohom, niekde ženy zamiesili priamo do cesta strúhanku, nakrájané žemle a slaninku. Posledný spôsob si už vyžadoval kompletnejší kuchynský inventár. Rozšírenejšie ako knedle boli akési veľké tašky z vareného cesta – *pišota*. Z múky a vody vymiesené cesto na rovnom kúsku zeme prikryli plachtou alebo papierom, roztlačili rukou (niekde aj fľašou) na čo najtenšie. Potom sa polovica cesta posypala plnkou, napr. tvarohom, orechmi, makom, bryndzou, zemiakmi, lekvárom a pod., zakryla druhou polovicou a takto vzniknutá taška značnej veľkosti sa dala uvariť. Varené tašky opekajú dnes na západnom Slovensku v rúre na masť, v niektorých oblastiach ich pripravujú zo zemiakového cesta (Horváthová, 1964, Adamová, 2007).

Častým jedlom boli aj halušky zo zemiakového cesta. Keďže ich hádzali lyžicou, niekde ich nazývali lyžicovým cestom, *rojako chumer*. Halušky z obyčajného cesta pôvodne nazývali čingerda. Miestami sa tento názov preniesol na halušky vôbec. Jedny i druhé halušky sa jedli buď samostatne, alebo sa prilepšili, čím bolo, napr. masťou, rajčinovou omáčkou, opraženou cibuľou. Jedli sa tiež s mäsom. Usadlí Rómovia preberali od okolitého obyvateľstva niektoré ďalšie jedlá, čiastočne si ich prispôbovali svojim možnostiam a chuti. Je pochopiteľné, že úspešne napodobňovali také jedlá, ktorých príprava bola jednoduchá. Na Spiši robili *džatky*, *kuľašu* a pod. Namiesto z maslového cesta si pripravovali závin z múky, vody a nanajvýš z vajíčka. Takéto cesto sa, prirodzene, nedalo ťahať. Položili ho na plachtu, ktorú rozprestrelili na zemi, a cesto iba nahrubo roztlačili. Potom posypali plnkou, zavinuli a dali variť. Uvarený štrúdlový závin dali znova na plachtu, aby z neho odtiekla voda.

Väčšina Rómov z osád pôvodne nevedela pripravovať sladké múčne jedlá. Varená ani pečená strava vzhľadom na ich možnosti neprichádzala vôbec do úvahy. Iba bohaté rodiny si dávali piecť koláče, ale len na svadby. Častou potravou boli zemiaky, varené alebo pečené v pahrebe. Jedli sa i suché, poliate opraženou cibuľou, paradajkovou omáčkou a pod., teda opäť podľa momentálnych možností. Obvykle sa naraz varili s mäsom v jednom hrnci, zväčša však predstavovali samostatné jedlo. K pôvodne veľmi úzko obmedzenému jedálnemu lístku pribudli neskôr okrem zemiakov a cestovín aj zeleninové prívarky, *gersňa* a ryža. Priberanie týchto druhov potravín bol prvok asimilácie a neprebíhal u všetkých Rómov rovnako. Prevzali úpravu zeleniny, predovšetkým kapusty, fazule, v južnejších oblastiach aj tekvice a pod. Polievky neboli vo veľkej obľube, okrem mäsovej a zapraženej. Neobľúbenosť polievok vyplývala predovšetkým z toho, že sa vždy varilo len jedno jedlo. Polievka by bola zriedka stačila na dostatočné nasýtenie. Ved' aj zeleninový prípravok, ak mal byť dobrý, musel sa dať nožom krájať. Nedostatok kalorickejšie hodnotných potravín vzbudil zase predstavu, že jedlo je tým lepšie, čím je masťnejšie. Z tohto dôvodu dnes napr. niektoré ženy už hotové jedlo zalievajú ešte rozpustenou masťou. Z rôznych druhov mäsa tak starousadlíci, ako aj Olašskí/Valašskí Rómovia zhodne považujú za najlepšie mäso kuracie, aj keď mnohí požívali okrem hydiny, bravčoviny, baraniny, hovädziny, prípadne rýb aj mäso konské. Príležitostne v jarnom období požívali tiež ježe, lebo predpokladali, že mäso z ježa má priaznivý vplyv na zdravie (Horváthová, 1964, Adamová, 2007).

Nízka hospodárska, ba čiastočne aj kultúrna úroveň sa odrazila aj v skutočnosti, že Rómovia nepoznali žiadne diétne jedlá, vhodné pre malé deti, chorých a starcov. Matky síce kojili deti až do dvoch – troch rokov, avšak už asi od šiestich mesiacov ich zvykali na bežnú stravu, ktorú spočiatku najprv rozžuli. Rómovia nepoznali ani príležitostné jedlá, najmä nie obradné. Na slávnostné príležitosti, najmä na svadby, sa síce dbalo o to, aby jedla bolo dosť a podľa možnosti čím lepšieho, ale žiadne nebolo tradičným v tom zmysle, žeby sa

bolo pripravovalo výlučne na jednu príležitosť a aby dokonca skrývalo v sebe aj istú symboliku. Vo veľkých hrncoch sa varila kapusta s mäsom, v bohatších rodinách ryža dusená s kuracinou, inde zase *geršňa* s kapustou a údeným mäsom, Olašskí/Valašskí Rómovia dávali prednosť kapuste s ryžou a sliepkam. Oblíbený bol aj baraní guláš a pod.

Príprava potravy bola vždy záležitosťou najstaršej ženy v rodine, obvykle matky alebo svokry. Tento zvykový úzus vychádzal z reálnych daností, pretože dievčatá, ktoré zakladali nové rodiny ako 15 – 16 ročné, ba aj mladšie, nemali na prípravu potravy potrebné skúsenosti. Bolo to ani nie tak pre nedostatočný vek, ako skôr z voľného systému výchovy, ktorým v detstve prešli (Horváthová, 1964).

Recepty tradičných rómskych jedál

Goja

Potrebné suroviny: 15 ks bravčových čriev, 1,5 kg zemiakov, 5 strúčikov cesnaku, cibuľa, vegeta, korenie, soľ, 5 lyžíc polohrubej múky, 1dl oleja

Postup prípravy jedla: Črevá dobre vyčistíme, umyjeme a narežeme na dĺžku asi 30 cm. Jeden koniec zviažeme niťou alebo prepichnete špáradlom. Potom pripravíme cesto. Zemiaky očistíme, umyjeme a postrúhame na strúhadle. K postrúhaným zemiakom pridáme nadrobno pokrájanú cibuľku, cesnak, korenie, soľ, trošku vegety, 5 polievkových lyžíc múky a olej. Všetko spolu vymiešame a plníme pripravené črevá do polovičky. Naplnené črevá dáme do vriacej vody a varíme asi 45 minút na miernom ohni. Uvarené črevá vyberieme a naukladáme na plech s troškou oleja. Pečieme do ružova. Podávame s chlebom a pivom.

Knedlíky – Pišota

Potrebné suroviny: 1 kg zemiakov, 0,5 kg polohrubej múky, 1 cibuľa, 1 lyžica soli, tvaroh alebo bryndza

Postup prípravy jedla: Očistené a postrúhané zemiaky vymiešame s polohrubou múkou, pridáme 1 lyžičku soli a vyvalkáme cesto na hrúbku 3 cm. Cesto pokrájame na menšie štvorce a plníme jednou z vyššieho uvedených plniek. Naplnené knedličky varíme vo vode. Uvarené knedličky vyberieme a polejeme nadrobno pokrájanou cibuľkou opraženou do zlatista na masi (Oláhová, 2000).

Kultúra stravovania a príprava jedál bola ovplyvnená prostredím, ktorým Rómovia prechádzali, či prostredím, kde žili. Základom stravovania Rómov boli rôzne zvieracie vnútornosti, pretože boli pre početné rodiny najprístupnejšie. V čase zabíjačiek ich dostávali ženy od sedliakov alebo si ich chodili kupovať priamo na bitúnok. Aj dnes je držková alebo fazuľová polievka, držkový perkelt, guláš z plúcok, slezina na cibuľke základom jedálneho lístka. Medzi obľúbené druhy mäsa patria varené rebierka, kolienko. Za najtypickejšie rómske jedlá sa považujú *goja*, *marikľa*. Najčastejšie varili halušky - *haluški* s tvarohom alebo kapustou poliate masťou s roztopenými oškvarkami. Obľúbené boli aj varené pirohy plnené roztlačenými varenými zemiakmi s cibuľkou - *pišota bandurkenca* alebo tvarohom - *pišota draleha*, prípadne boli posypané bryndzou alebo tvarohom - *urde pišota*.

Tradíciou bolo, že najstaršia žena v rodine pripravovala jedlo. Varilo sa zvyčajne raz denne. Jedlo pripravovali v hrncoch, kotlíkoch na ohnisku z kameňov pred obydľím, prípadne na vyradenej platni zo sporáka položenej krížom cez kamene. Obľúbeným jedlom bolo mäso z domácich zvierat. Nebolo ho dostatok a nemali ho často. Za odvedenú prácu na poliach im roľníci dávali najčastejšie vnútornosti a črevá. Z čriev pripravovali obľúbené jedlo

goja – črevá naplnené zemiakmi zmiešanými s múkou a koreninami prípadne mletým mäsom. Takto naplnené črevá sa uvarili vo vode. Vedeli ste o tom, že v obciach s početným maďarským obyvateľstvom nazývajú toto jedlo zemiaková hurka. Najčastejším jedlom boli placky z cesta pripravovaného z múky a vody, pečené priamo na platni. Autorka Ľubomíra Oláhová placky *marikla* prirovnáva k indickým plackám *čapáty*. Placky *marikla* boli nazývané aj posúchy, osúchy, poplameníky a *rómske págle* boli rozšírené na celom Slovensku ako opekance, bobaľky, pupáčky. Medzi tradičné rómske jedlá zaradujeme i *págle*, *taštičky pišota* či plnené kapustné listy – *holubki* (Oláhová, 2000).

Pripravovali tiež pirohy, nekysnuté knedle, takisto trhance pripravované z múky a vody, ktoré sa po uvarení dochutili fazuľou, nazývané *babro haluška* (Pavlovce). Aj v súčasnosti niektoré rómske komunity si zachovávajú tradície i v stravovaní a príprave jedál. Počas významných sviatkov, ako sú Vianoce či Veľká noc, zoznam tradičných jedál rozširujú o jedlá majoritného obyvateľstva, typické jedlá daného regiónu, kde žijú.

2.8 Rómske remeslá

Najznámejší, najžiadanejší a vážení boli vždy kováči a hudobníci. Kováčstvo, kotlárstvo, kovotepectvo a šperkárstvo sa dodnes udržalo v mnohých rómskych komunitách v juhovýchodnej Európe – v Bulharsku, Maďarsku, Rumunsku, Macedónsku a ďalších balkánskych krajinách. V českých krajoch kotlárstvo prakticky zaniklo krátko po druhej svetovej vojne. Kalderaši – kotlári vykonávali niekedy svoje remeslo ešte do začiatku 60. rokov, väčšinou však už iba ako pocínovači, opravovali kotly a hrnce pre stravovacie zariadenia.

Kotlárstvo

Kotlárstvom sa zaoberali kočujúci Kalderaši – jedna zo skupín Olašských/Valašských Rómov. Aj u nás ešte prvých povojnových rokoch niektoré tieto

skupiny alebo rodiny majstrovsky vyrábali medené kotly, kotlíky, taniere, panvice, kanvice či ďalšie výrobky. Neskôr ich vyrábali aj z hliníka. Svoje výrobky niekedy na zákazku aj zdobili. Títo Rómovia vymieňali svoje kotlárske výrobky buď za potraviny, alebo ich predávali na trhoch. Hľadanie odbytu bolo však najskôr spojené s nutnosťou častejšieho pohybu, nomádskeho či polokočovného života. V ďalších obdobiach museli toto svoje remeslo vymeniť väčšinou už iba za opravársku prácu, hlavne po násilnej likvidácii kočovania v roku 1959 (Davidová, 1999, Adamová, 2007).

Kováčstvo

Kováčstvo patrilo medzi najčastejšie remeslo, ktorým sa živili Rómovia po príchode na európsky kontinent. Prvé správy o rómskom kováčstve v Uhorsku sú z 15. a 16. storočia. Na poľskej strane Karpát sa prví rómski kováči usadzovali v 16. a 17. storočí. Kováčske práce mohli uskutočňovať na základe povolení, ktoré vydávali župani jednotlivých stolíc. Súpis „Cigánov“ z čias Márie Terézie potvrdzujú, že kováčstvo bolo popri muzikanstve najčastejším zamestnaním Rómov. V počte kováčov jednotlivých žúp Uhorska druhé miesto mala Spišská župa, kde sa kováčstvom zaoberalo 540 mužov a 59 žien. Zo slovenských žúp boli na ďalších miestach Nitrianska, Šarišská, Gemerská a Zemplínska. V Liptove sa kováčstvom zaoberala takmer polovica všetkých rómskych mužov. Popri muzikanstve boli kováči považovaní za najužitočnejších a najpoctivejších Rómov (Horváthová, 1964).

Predpokladá sa, že znalosť spracovania kovov si priniesli predkovia Rómov už z Indie. Spôsob spracovania kovu bol podobný spôsobu v Indii. Napríklad nákovu a mechy mali rozložené na zemi pri výrobe malých súčasti poľnohospodárskeho náradia, klincov, vrtákov, kotlov, reťazí i kovania. Pracovali rôznymi spôsobmi, napríklad pri práci sedeli na stolčeku, pracovali v podrepe alebo kováč stál po pás vo vyhlúbenej jame, odkiaľ do-

čiahol do ohniska na rozložené nástroje i nákovu. Takéto spôsoby práce boli typické pre Rómov, ktorí viedli kočovný spôsob života. Neskôr, kedy sa z nich stali usadlíci začali si stavať jednoduché dielne zbité z dosák ale i malé prenosné dielne. Základom dielne rómskeho kováča bolo ohnisko - *vigña*, ktoré sa nachádzalo v strede dielne. Bola to jamka vyhlbená do hlinenej podlahy, vyložená kameňmi alebo tehľami a vymazaná hlinou. Do ohniska ústil vývod mecha - *pišot*, ktorým vháňali do ohniska vzduch. Mechy obsluhovala žena. Napravo od ohniska sa nachádzala nákovu. Nariadenie dopĺňali kliešte - *silavis*, ktoré si kováči zhotovovali sami a kladivá rôznej veľkosti - *sviri*. Nevlastnili pozemky, väčšinou pracovali vo svojich osadách, kam prichádzali za nimi zákazníci. Ak nebola práca v osade, ženy naložili tovar do plachty na chrbát a chodili ponúkať svoje výrobky po okolitých dedinách, na trhy.

Technika výroby železa bola u Rómov veľmi jednoduchá. Na rozdiel od kováčstva okolitých národov, rómske malo a má prenosnú nákovu – možnosť jednoduchého prenesenia nomádskej kováčskej dielne. Rómovia tavili železo v jednoduchých ležatých peciach, ktorým sa v nemeckých krajinách hovorilo pohanské pece (*heiden-ofen*). Vykopala sa nevelká jama o priemere 30 cm a hĺbke 15 – 20 cm, ktorá sa vymazala ílom a na dne pece sa vyhlbila mierna priehlbina. Do pece sa potom nasypalo drevené uhlie, naň nehasené vápno, potom vrstva železnej rudy či kúsky starého železa. Tieto vrstvy sa striedali až do úrovne zeme. Do pece bol pomocou ručného mecha vháňaný vzduch. Po skončení tavenia vybrali kováči hruď železa a na nákove ho potom spracovali do určitých tvarov.

Niektoré názvy činnosti v tomto remesle pochádzajú asi ešte z indickej pravlasti: tak napr. v hindštine sa mech označuje slovom „*phúkná*“, čo súvisí s róm-ským ekvivalentom „*phurdel*“, t. j. fúkať a imperatívom „*phurde!*“, t. j. fúkaj!

Iným spôsobom tavenia – *bilárel* – bolo odlievanie zvonov a ozdobných predmetov, čo môžeme donedávna sledovať u rómskych tavičov medi a cínu na Slovensku – na Gemeri a na Zemplíne, v Maďarsku a v krajinách juhovýchodnej Európy. Spracovateľom medi, t. j. kotlárom a tavičom bronzu predchádzali ryžovači zlata, ktorí sa asi neobmedzovali iba na zberanie zlata, ale určite ho niektorí z nich tavili a pravdepodobne aj spracovávali.

Rómski kováči v minulosti síce vlastnili kováčske nástroje a svoju dielničku, ale nevlastnili hlavný prostriedok obživy – pôdu, nemali teda žiadny vlastný majetok. Pokiaľ sa uchádzali o ochranu u vrchnosti, boli vo vzťahu poddanskom (hlavne na Balkánskom polostrove, v Uhorsku, Rumunsku a v Bulharsku). Aj v našich krajoch boli najskôr usádzaní práve kováči. Nezískali však uplatnenie ako slobodní remeselníci. Nemohli vybudovať svoju životnú základňu a ich spoločenská nerovnosť sa prehlbovala.

V minulosti bola dielňa rómskeho kováča prenosná: tvorila ju malá nákovka - *amoňis*, jednoduchá krátka železná tyč s nákovou zarazenou do zeme. Rómsky *chartas* - kováč nepracoval teda v stoji, ale v sede či v kľaku na zemi. Ďalšou súčasťou ich prenosnej dielne bol mech, nazývaný *pišot*, s dvojitou drevenou lištou a otvorom pre palec ruky, v dolnej časti zakončený dvoma rúrkami (Horváthová, 1964, Adamová, 2007).

Mech si vyrábal obvykle kováč sám z baranej alebo kozej kože. Mech bol párový - dva samostatné mechy s vývodom na ohnisko – *vigňa*, kde pomocník (syn alebo manželka) kováča ovládal každý mech inou rukou: z jedného vzduch vytláčal a do druhého súčasne nasával. Títo kočujúci kováči sa pohybovali často z miesta na miesto, čo bolo dobré i z hľadiska odbytu ich výrobkov. Dodnes takto prevádzkujú svoje kováčske remeslo v Bulharsku, Rumunsku, zatiaľ čo v našich krajinách tento spôsob zanikol už po druhej svetovej vojne. Neskôr si väčšina rómskych kováčov zariadila jednoduchú dielňu, v ktorej pracujú v stoji. Veľký mech je tu zavesený do

drevenej konštrukcie vedúcej k vyhni, veľká nákova v nich stojí obvykle na vysokom podstavci.

Kováčske nástroje sa dedia z pokolenia na pokolenie: kladivo – *svirin*, kliešte – *silavis*, priebojník – čalavkerdo, dorňikos, sekáč – *duršlovo*, kropenka – *vachtura* a ďalšie, ktorých názvy sa však odlišujú podľa jednotlivých dialektov a lokalít. Najtypickejšie rómske kováčske výrobky boli tzv. cigánske klince – *romane karfina* s väčšou alebo dvojitou, tzv. rozbíjanou hlavičkou, reťaze – *lancos* rôznych veľkostí, podkovy – *petalos*, kramble – šingli, motyky – *graca*, rôzne kovania a všetko ďalšie potrebné pre domácnosť a poľnohospodárstvo (Horváthová, 1964).

Kováčske práce, Bratislava - Košariská 1966

(z Archívu doc. PhDr. Emílie Horváthovej, CSc.)

Súčasní kováči – *chartasa* udržujú tradíciu tohto rómskeho remesla už iba málokde, niektorí pracujú za pomoci modernej zvaračskej techniky. Kováčsku

tradíciu rozvíjajú umeleckí kováči. Napríklad kováčske umelecké rodiny Rigovcov, Reindlovcov a Šárköziovcov z Dunajskej Lužnej pri Bratislave. Vyrábajú umelecky kované predmety, repliky kovových prvkov pre opravy pamiatkových objektov a kovový nábytok pre domáci i zahraničný trh (Adamová, 2007).

Za kováčske práce sa platilo väčšinou potravinami: zemiakmi, múkou, slatinou, chlebom, masťou, či obilím. Najväčšou poctou pre rómskeho kováča bolo, keď si ho obec zamestnala. Keď dostal z inej obce výhodnejšiu ponuku, zmluvu neobnovil, uzavrel novú a spolu s rodinou sa presťahoval. Obecný kováč musel vedieť aj podkovať koňa a musel mať vykonané podkováčske skúšky. Rómski kováči sa odlišovali od ostatných Rómov vyššou životnou úrovňou, lepším bývaním i oblečením, vedeli hospodáriť s peniazmi, stávali sa krstnými rodičmi detí miestnych obyvateľov.

V povojnovom období sa začali niektorí rómski kováči zaoberať umeleckým kováčstvom. Reštaurujú a vyrábajú kópie kovaní na historických budovách, napríklad ohrady, mreže, brány, zábradlia. Napríklad tieto: a) ohrada okolo Donnerovej fontány na Šafárikovom námestí v Bratislave, b) kruhová prebíjaná mreža na otvorenej studni hradu Devín, c) mreža pred múzeom na Devíne, d) mreže pri Pálffyho paláci, Mirbachovom paláci alebo pred Mestským múzeom v Bratislave, e) brána na Grassalkovičovom paláci, ktorý je v súčasnosti sídlom prezidenta SR, f) zábradlie na Michalskom moste v Bratislave, g) kovová ohrada okolo morového stĺpu na Rybnom námestí. Tieto výrobky/diela reprezentovali Slovensko na výstave EXPO v Kanade v roku 1968.

Vyrábajú tiež kovové náhrobné kríže, náhrobné ohrady, mreže na okná a dvere, krby, svietniky, zábradlia, lavičky. Každoročne od roku 2004 sa v Dunajskej Lužnej organizuje Európske rómske kováčske sympóziu. Zúčastňujú sa na ňom kováči z rôznych európskych krajín, ktorí na tomto sympóziu vystavujú svoje výrobky, ale aj umeleckí šperkári, košíkári, rezbári, korytári a výrobcovia metiel z prírodného materiálu.

Zvonkárstvo

Zvonkárstvo patrilo donedávna takisto k tradičným rómskym remeslám. Zvonkári u nás i v ďalších európskych krajinách odlievali z bronzu zvončeky a zvony rôznych veľkostí. Najrozšírenejšou sa stala výroba zvončekov z mosadze alebo hrubšieho plechu pre kravy, ovce alebo kozy. Veľké zvonce – *kolompo* pre dobytok majú hlbší hlas a menšie zvončeky – *čengoro* pre ovce majú hlas vyšší. V našich krajoch zaniklo zvonkárstvo v šesťdesiatych rokoch 20. storočia. Niektorí starší Rómovia dodnes ovládajú výrobu nielen vyklepávaných, ale aj odlievaných zvoncov (Davidová, 1999, Adamová, 2007).

Ryžovanie zlata

Ryžovači zlata v Sedmohradsku a v Banáte majú tradičné zamestnanie, vďaka ktorému sa nestýkajú s ostatnými Rómami, nazývajú sa *Braschen*, maďarsky *Aranyász*. O ryžovaní zlata v Banáte podal roku 1769 podrobnú správu pán c. k. Dvorský radca von Koczian.

„Ryžovanie zlata je, možno povedať, výlučným zamestnaním Cigánov. Bol som preto nútený obrátiť sa na týchto ľudí, aby mi ukázali, ako pracujú. Rieka Nera, ktorá preteká peknou krajinou Almásch a nesie sebou mnoho zlata, bola pre moje úmysly najvhodnejšia. V dedine Bošovic som si nechal ukázať postup práce od niekoľkých Cigánov, ktorých tu považujú za najšikovnejších. S údivom a potešením som sledoval, ako s najväčšou zručnosťou vyryžovali stále znovu a za niekoľko minút do kadí toľko prírodného a čistého zlata, že mohlo mať hodnotu najmenej niekoľkých grošov. Medzi zlatým prachom, ktorý vyryžovali, ukázali mi mnohé kusy ako veľká fazuľa. Moju zvedavosť zvýšila zvláštna okolnosť. Zistil som, že Cigáni získavajú zlato nielen ryžovaním v piesku a bahne rieky, ale aj na jej brehoch a na pevnine. Tu vykopali niekoľko stôp hlboké jamy, z ktorých vyberali bahno, ktoré obsahovalo viac zlata ako piesok v rieke. Zároveň ma poučili, že čím je voda v rieke vyššia, tým viac zlata

z nej získajú, a o to menej za suchých období, keď voda opadne, ako tomu bolo v roku 1769, kedy boli prinútení odkryť zlatonosné ložiská na pevnej zemi“ (Augustini ab Hortis, 1995, s. 34).

Korytárstvo

V krajinách strednej a juhovýchodnej Európy sa Rómovia zaoberajú korytárstvom po stáročia. Používajú nemennú techniku a výrobné postupy. V niekdajšom Československu je toto remeslo doménou malých skupín tzv. rumunských Rómov, ktorí sa s ostatnými Rómami nestýkajú. Vyrábajú veľké, tak i menšie korytá, malé guľaté misy s držadlami – vahance, ale aj varešky, lyžice, naberačky a ďalšie drevené výrobky pre domácnosť a hospodárstvo. Na Slovensku toto remeslo vykonávajú dodnes niektoré rodiny v okolí Vranova nad Topľou (hlavne v Podčičve – Soli), ale i v okolí Komárna a Humenného. Veľké korytá vytesajú z kmeňa topola. Po odvetvení kmeň rozrežú na dĺžku koryta (150 – 180 cm) na dve rovnaké polovice. Z jedného silného kmeňa sa dá vyrobiť desať až šesťnásť korýt. Najťažšou prácou je hrubé tvarovanie koryta špeciálnymi sekerami, na zaokrúhľovanie sú používané sekery menšie a na vydlabávanie špeciálne zaoblené nástroje nazývané *kapa tover*. Vonkajšiu časť potom vyhladia ďalším nožom s rúčkou na oboch koncoch. Menšie misy a misky vydlabávajú zo silných vetiev stromov, zatiaľ čo z tenších robia lyžice, varechy a varešky. V našich krajoch sa korytári venujú svojmu remeslu už iba na objednávku, s výnimkou drobných výrobkov, ktoré majú vždy v zásobe na predaj (Davidová, 1999, Adamová, 2007).

Košikárstvo

Košikárstvo patrí rovnako k tradičným rómskym remeslám. Dodnes je v našich krajoch rozšírené. Košíkari sa delia na tých, ktorí pletú iba jednoduché koše na zemiaky alebo opálky na krmivo – z vrbového nelúpaného prútia a na tých, ktorí pletú koše a košíky na ovocie, huby či vajcia, opálky a misky

z bieleho lúpaného prútia. Zručnejší dodnes vyrábajú prútený nábytok, koše na bielizeň a iné krásne vypletané výrobky. Niektorí vyrábajú opálky z lúpaných prútikov - štiepaného dreva, hlavne na Gemeri, Spiši, kde sa udržalo dodnes i pletenie rohoží (Davidová, 1999, Adamová, 2007).

Výroba metiel

Dodnes najčastejším doplnkom v spôsobe obživy mnohých Rómov je výroba metiel. Týmto remeslom sa zaoberajú nielen starší muži, ale v posledných rokoch i mladší Rómovia. Vyrábajú dva druhy metiel: guľaté, bez konštrukcie, s drevenou rúčkou a rozšírenou spodnou časťou na zametanie alebo metly ploché, zhotovené z výpletu prútia na konštrukcii s poriskom – tie sú mohutnejšie a môžu slúžiť na zametanie snehu v zime. Oba tieto typy sú z vrbového prútia (Davidová, 1999).

Pálenie dreveného uhlia

S kováčstvom veľmi dlho súviselo pálenie dreveného uhlia. Rómski kováči si zväčša sami pálili uhlie a toto pálenie bolo veľmi jednoduché. Z tvrdého alebo mäkkého dreva sa urobila hranica, a to tak, aby k drevu mal vzduch podľa možnosti všade rovnaký prístup. Keď už bolo dobre rozžeravené, zasypalo sa hlinou. Napríklad v roku 1732 ružomerská mestská rada povolila štyrom rómskym rodinám osadiť sa v okolí mesta, aby tu pálili drevené uhlie a robili šindle. Z toho istého prameňa je ďalší záznam z roku 1735. Uvádza, že Rómovia, ktorí majú povolené v mestských lesoch, na Uhlisku, v Bystrom, pod Skálím a nad Bukovým vrškom páliť uhlie, musia platiť mestu dane, a to dva denáre za mericu. Drevené uhlie postupne nahradilo kamenné uhlie, týmto pálenie dreveného uhlia zaniklo (Horváthová, 1964).

Práca s hlinou

Gazdiné volali rómske ženy na výpomoc k veľkému upratovaniu, predovšetkým na vymazávanie stien, pecí, prístenkov a tam, kde nebola dlážka, aj zeme. Za donesenú hlinu dostávali niekedy peniaze. Častou odmenou bývali staršie kusy šatstva a potraviny. Na západnom Slovensku boli tak odmeňované aj rómske ženy, ktoré nosili po dedinách hlinu na obklady, ktorými sa v roľníckych rodinách liečila reuma. Na južnom Slovensku mnoho mužov i žien pomáhalo pri omazávaní pletených stavieb, pri vykladaní hlinených múrov a pri zhotovovaní stavieb nabíjaných z hliny.

Príležitostným zárobkom pre rómske rodiny bola výroba surových tehál pre roľníkov. Tejto jednoduchej práci sa roľníci nemohli vždy venovať, pretože si vyžadovala suché a slnečné počasie. V lete roľníci vykonávali poľnohospodárske práce. Rómske rodiny zhotovovali hlinené váľky z nakopanej hliny, ktorú poliali vodou a dobre premiesili motykou. Takto zriedenú hlinu zasykali plevami, ktoré dostali od objednávateľa a znovu premiešali. Pri výrobe stáli v jame bosí, miešali ju motykou aj nohami. Takto prepracovanú masu vyniesli na najbližšiu rovnú plochu, podľa možnosti na trávnik. Tehly sa robili pomocou štandardnej formy, ktorá sa požičala, alebo si ju výrobca zhotovil sám z mäkkého dreva. K hlinenej mase sa pripravilo vedro s vodou. V nej si omočil tehliar ruky aj rám, do ktorého naberal patričné množstvo hliny a navrchu ju zarovnal mokrou rukou. Sformovanú hlinu vyklopil na zem, kde sa kusy sušili 5 – 6 dní, potom sa prevrátili a sušili ďalšie 2 – 3 dni. Nakoniec sa poukladali do kôpok po 50 kusoch tak, že jednotlivé tehly mali horizontálne medzi sebou medzery, aby mohol cez kôpku prechádzať vzduch. Takto sa uskladňovali dovtedy, kým si ich objednávateľ neodviezol. Z pripraveného materiálu urobil jeden človek za priaznivého počasia denne 350 – 400 váľkov. Pri stavbách domov, ktorých steny sú kombinované s pálenými tehliami, používali váľky dvojnásobne hrubé. Vyžadovali väčšiu formu, dlhší čas sušenia, ich výroba bola pomalšia a cena dvojnásobná (Horváthová, 1964).

Výnosnejšia bola výroba pálených tehál. Keď našli dobrú hlinu, vykopali jamu a nohami v nej miesili hlinu s vodou i niekoľko hodín. Hlina bola vypracovaná vtedy, keď noha zostala čistá. Hlinu spracovali na dlhom stole z dosák položených na dvoch drevených podstavcoch. Drevená forma bola taká istá ako pri váľkoch. Pred každým použitím sa vysypala pieskom a navrchu sa hlina zarovnávala doštičkou. Keď už bolo tehál dost, postavili z nich pec, a to opäť tak, aby tehly neboli tesne pri sebe. Vo vnútri sa rozložil oheň z bukového dreva, ktorý prvý deň udržiavali len slabý, aby tehly vyschli, a ďalšie dva dni kúrili silnejšie. Aby plameň nesáľal a tehly sa dôkladne vypálili, obložili ich hlinou.

Výpomoc pri prácach s hlinou, pri stavbe nových budov a ich údržbe, aj výroba váľkov a pálených tehál, ktorá ani dnes celkom nezanikla, poskytovala kedysi obživu značnému množstvu rodín. Na týchto prácach sa zúčastňovali skoro rovnakou mierou ženy aj muži. Koncom 19. storočia boli uvedené činnosti hlavným zamestnaním Rómov. Mnohí, ktorí ovládali uvedené práce, využívali ich iba pre zárobkovú činnosť a sami bývali v jednoduchých chatrčiach a polozemniciach. Len pozvoľna začali uplatňovať svoje skúsenosti aj pri stavbe vlastných domov. Dnes sú uvedené zamestnania ešte živé, ale značná časť Rómov prechádza na murárske remeslo. V súčasnosti sú práce na stavbách jedným z najčastejších zamestnaní Rómov (Horváthová, 1964, Adamová, 2007).

Textilná výroba – spracovanie prírodných materiálov

Medzi tradičné remeslá spracovávaní prírodných materiálov patrila textilná remeselná výroba, tkanie šnúrok na „krosienkach“ – na malom zjednodušenom ručnom nástroji, tzv. drevených doštičkách. Výroba kefiiek a malých štetcov z prasacích prečesaných štetín alebo z konskej hrivy u nás zanikla už v priebehu šesťdesiatych rokov 20. storočia. Rómski muži vyrábali laná a silné povrazy pre prácu v lese, pri stavbe domov alebo za konský potáh.

O tieto výrobky bol značný záujem, a preto bola táto výroba dosť výnosná (Davidová, 1999).

Výroba kief a štetiek

Kefy a štetky vyrábali rómske ženy. Doštičky na kefy kupovali alebo ich urobil stolár z tvrdého dreva. Najčastejšie však rozoberali staré kefy a drevo z nich použili. Prečesané štetiny alebo konské vlasy prevliekali povrázkom cez otvory doštičky a na to pribili vrchnú doštičku. Štetky robili obvykle v dvoch veľkostiach. Rúčky vystrúhali z mäkkého dreva. Bravčovú štetinu, ktorú dostali od roľníkov, hrebeňom vyčesali a oddelili dlhšiu a kratšiu srst'. Dlhšiu srst' narovnali do riadku a jeden jej koniec namočili do smoly. Na polepený okraj priložili pruh handričky. Potom v ďalšom pripravenom riadku natreli konce srsti smolou a priložili naň predošlú handričku voľnou stranou.

Keď na obidvoch stranách štetiny dobre držali, obtočili celý pruh okolo spodnej časti rúčky. Tam ho ešte spevnili smolou, po vysušení ktorej bola štetka hotová. Malú štetku robili tak, že vyčesanú kratšiu srst' namočili jedným koncom do smoly a obložili ňou koniec rúčky, navrchu znovu potreli smolou a obrútili povrázkom. Zdlhavé ručné zhotovovanie kief patrí dnes už k zaniknutým druhom domácich remesiel. Strojové výrobky sú oveľa kvalitnejšie. Predovšetkým ručná výroba doštičiek by bola dnes úplne nerentabilná. Zhotovovaniu štetiek sa vzhľadom na jednoduchosť práce sporadicky venuje ešte niekoľko starších žien (Davidová, 1995, Adamová, 2007).

Obchodovanie s koňmi

Obchodovanie s koňmi bolo po niekoľko storočí rozšírené v Čechách, na Morave a hlavne na Slovensku u subetnickej skupiny *Lovárov – Lovare*. Kočovali až do roku 1959. *Lovári* boli výbornými znalcami koní. Rôznymi

liečiteľskými praktikami koňom vylepšovali vzhľad a kondíciu. Zviera potom predali za niekoľkonásobok jeho pôvodnej či skutočnej ceny. Obvykle kúpili staršieho koňa horšej kvality, tzv. *bogos*, krmili ho, liečili bylinkami a „omladzovali“ ho rôznymi praktikami, ktoré držali v tajnosti. Po takejto „kúre“ ho potom často výhodne predali i skúsenému znalcovi koní. Tento kónský obchod mohli robiť iba kočujúci Rómovia, ktorí sa pohybovali z miesta na miesto. Sezónne kočujúci Lovarovia mali svoje stanovištia, kde žili najmä v zimnom období. Preto museli pri tomto podnikaní postupovať poctivejšie, ako celoročne kočujúce rodiny, ktoré sa do regiónu nemuseli vrátiť (Davidová, 1999).

Priekupníctvo

Niekedy bolo priekupníctvo spojené s obchodom s koňmi. Priekupníctvom sa zaoberali najmä ženy a staršie deti. Skupovali staré šaty, perie či iné veci a predávali ich alebo vymieňali za rôzne výrobky, najčastejšie však za jedlo. V súčasnej dobe má iné formy: namiesto obchádzania domácností majú už malé pouličné obchodíky, alebo svoj tovar predávajú na trhoviskách (Davidová, 1999, Adamová, 2007).

Medvediarstvo

Z Balkánu a Poľska na Slovensko chodili medvediari. Najviac ich bolo v juhovýchodnej Európe, vyskytovali sa aj vo Francúzsku a v Španielsku. Najrozšírenejšie bolo medvediarstvo u poľských „Cigánov“. Medvediari cvičili niekoľko desiatok mladých medveďov. Malé medvedľa cvičili najprv chodiť na zadných nohách, neskôr aj tancovať za zvukov *gible*. Aby mohli zviera dobre ovládať a prinútiť k poslušnosti, prerazili mu nozdry karikou, o ktorú pripli reťaz. Neskoršie dávali medveďovi náhubok a reťaz pripínali na obojok. Výučná doba trvala šesť rokov. S vycvičenými medveďmi chodili Rómovia nielen po Poľsku, ale aj po okolitých krajinách, zabávali ľudí

a vyberali peniaze. Na zimu sa vrátili do svojich domovov, kde pokračovali v cvičení zvierat.

Návšteva medvediarov v meste, 30. roky 20. storočia

(z Archívu doc. PhDr. Emílie Horváthovej, CSc.)

Na území Poľska existovali medvediarске školy (akadémie) ešte v 19. storočí. V prvej polovici 20. storočia sa medvede vyskytovali v prírode čoraz zriedkavejšie. Preto medvediarri museli zvieratá kupovať. Medvediarstvo sa tak stalo nerentabilné a koncom 19. storočia zaniklo.

Medvediarri, ktorí na Slovensko v tom čase prichádzali boli aj z Balkánu. Po druhej svetovej vojne remeslo tiež zaniklo. Medvediarstvo nepatrilo k pôvodným povolaniam Rómov. Aj názov medveď a z neho odvodený medvediar prevzali od národa, ktorého územie považovali za svoj domov. Napríklad rumunskí Rómovia nazývajú medveďa *urs*, bulharskí *mečka*. Títo Rómovia sa nazývali *Ursurárm*i a *Mečkárm*i.

Balkánski Rómovia chodili aj s cvičenými opicami. Opice kupovali celkom mladé, obvykle vždy dve, a cvičili ich niekoľko týždňov rôznym úkonom, napríklad vyberať peniaze do čiapky, hrať na bubon, husliach, tancovať, napodobňovať šaša a pod. Nielen doba cvičenia, ale aj životnosť opíc bola veľmi krátka. Cvičitelia opíc, práve tak ako medvediari, svoje domovy na jar opúšťali a vracali sa v neskorej jeseni (Adamová, 2007).

Veštenie

Veštenie je výsadou rómskych žien. Hádanie z kariet a z ruky ovládajú rómske ženy už po stáročia a mnohé z nich ho robia doteraz. Pri hádaní – veštbe z kariet sa vychádza zo znalosti tarotu. Veštiace rómske ženy sa držali jeho pravidiel a podstaty výkladu, ale nikdy nie otrocky a striktné, pristupovali, a niektoré z nich dodnes pristupujú k človeku, ktorému „hádajú“, psychologicky a inštinktívne improvizujú. Vychádzajú z rozpoloženia a reakcií svojho klienta (častejšie klientky) a svojím akýmsi šiestym zmyslom častejšie uhádnu ešte viac než čítaním z kariet.

Tarot je svojím vešteckým charakterom spätý s predkami dnešných Rómov. O pôvode tarotu existujú rôzne hypotézy. Skutočnosťou však je, že sa objavil v Európe súčasne s Rómami. Väčšinou býva za miesto jeho pôvodu označovaný starý Egypt. Jedna z hypotéz tvrdí, že obrazová symbolika 22 veľkých arkán pochádza z nástenných obrazov v chráme v Memfise, kde tieto obrazy hrali významnú úlohu pri egyptských zasväcovacích obradoch. Niektoré verzie výkladu poukazujú na prvky nasvedčujúce indickým vplyvom. Je to hlavne v súvislosti s kartami malých arkán, kde dôležité symboly týchto kariet sa zhodujú s atribútmi indických božstiev. Najbližšie pravde zrejme bude, že Rómovia sami síce nie sú pôvodcami symbolov, ale ich sprostredkovali, t. j. spojili niektoré indické prvky s egyptskou zasväcovacou symbolikou a na svojej ceste svetom ich potom priniesli do Európy (Davidová, 1995, Adamová, 2007).

2.9 Liečiteľstvo

Pri dlhodobom kočovnom spôsobe života nemohli Rómovia dodržiavať ani tie najzákladnejšie požiadavky na hygienu. Dôsledkom týchto podmienok trpeli Rómovia množstvom rôznych chorôb. Nepoznali lekárov a až do 2. svetovej vojny nemali možnosť odborne sa liečiť. Boli odkázaní sami na seba alebo na liečenie osobami z vlastných radov. Liečiteľské umenie získavali skúsenosťami v priebehu stáročí.

Liečiteľské práce a zdravotné zásahy uskutočňovali staršie osoby, skúsené ženy, ktoré sa zaoberali aj veštením a zariekaním – *phure daja*. Pomáhali aj pri pôrodoch. Liečiteľky si všetci Rómovia vážili a za liečenie ponúkali vlastné služby či odmeny. Každé liečenie malo svoj postup. Po dôkladnej prehliadke chorého sa pristúpilo k úvodnému zariekaniu privolávaním pomocníkov – dobrých duchov. Po ňom sa rozhodlo o spôsobe liečenia. Chorému alebo jeho príbuzným sa prikázalo používať prírodné liečiteľské prostriedky – zmesi bylín, z ktorých najčastejšie pripravovali čajové odvary (Horváthová, 1964).

Choroby a spôsoby ich liečenia

Už od 17., najmä však od 18. storočia mnohé stolice na Slovensku sa bránili prechodu kočovných Rómov cez svoje územie s odôvodnením, že prenášajú morové nákazy. U väčšiny usadlých Rómov bola situácia ešte horšia. Ich obydlia boli postavané tesne jedno vedľa druhého. Možnosť vzájomnej nákazy tu bola bezprostredná. Používanie nevhodných potravín a vody malo za následok časté ochorenia na týfus a iné epidemické nákazy, ktoré mali v osadách veľmi dobrú živnú pôdu.

V dôsledku týchto podmienok trpeli Rómovia ochoreniami a keďže návšteva lekára bola pre nich neznámou vecou, liečili sa sami. Spôsoby liečenia

vychádzali z ich predstáv o príčinách chorôb. O mnohých sa domnievali, že ich zapríčinili démoni chorôb, ktorým sa podarilo vniknúť do tela chorého. Vyháňali ich pomocou zariekacích formúl. Tieto pôvodné predstavy a praktiky upadli do zabudnutia a namiesto nich preberali spôsoby liečenia domáceho obyvateľstva.

Liečebné praktiky, ktoré Rómovia prevzali od ostatného obyvateľstva, si prispôbovali podľa svojej potreby a momentálnych možností. Ešte aj dnes nachádzame v rómskych osadách mnohé poverčivé praktiky, ktoré sú tu relatívne oveľa rozšírenejšie ako u ostatných obyvateľov obce, prípadne sa ich vykonávanie úplne zúžilo len na rómsku osadu. Tak ako u iných etnických skupín, ani ľudové liečenie Rómov nebolo založené iba na magickej zložke, ale obsahovalo aj mnohé racionálne prvky vyvierajúce z dôverného poznania prírody.

Napríklad pri bolestiach hlavy prikladali studený mokrý obklad, postrúhané zemiaky alebo hlavu jednoducho ponorili do studenej vody. Za účinné sa považovalo prikladať chrenové listy (*Armoracia rusticana*), namáčať hlavu v teplom odvare materinej dúšky (*Thymus serpyllum*), prikladali šťavel' konský (*Rumex acetosa*), polievali teplou masťou a iné. Dievčatá, ktoré chceli mať mäkké vlasy, umývali si ich v odvare materinej dúšky. Niekde zvykli na jar naštiepiť klincom brezu (*Betula alba*) a jej miazgou si natierali vlasy, aby dobre rástli. Aby boli lesklé, natierali ich konskou alebo bravčovou masťou, tiež baraním lojom. Boľavé oči umývali v teplej vode, oplachovali vodou zo studničky, pred východom slnka pretierali rosou z trávy alebo tiež pred východom slnka frkli z tečúcej vody 3× do očí (Horváthová, 1964).

Rómovia v minulosti vyhľadávali lekársku pomoc iba výnimočne a v prípade ochorenia si pomáhali spôsobmi, ktoré im boli známe. Na liečenie každej bežnejšej choroby alebo úrazu jestvovali viaceré spôsoby. Ak sa jeden spôsob

ukázal málo účinný, skúšali ďalší. V istom zmysle sa tento postup zachováva aj dodnes.

Literatúra

1. Davidová, E. 1995. *Cesty Romů – Romano Drom*. Olomouc: Univerzita Palackého.
2. Davidová, E. a kol. 1999. *Romové a současnost*. Brno: Muzeum romské kultury.
3. Adamová, I. 2007. *Antológia rómskych tradícií a remesiel*. Bratislava: Štátny pedagogický ústav.
4. Horváthová, E. 1964. *Cigáni na Slovensku*. Bratislava. Slovenská akadémia vied.
5. Oláhová, L. 2000. *Nejen romská kuchařka*. Praha: Fortuna.
6. Augustini ab Hortis, S. 1995. *Cigáni v Uhorsku*. Bratislava: Štúdio –dd-.
7. Fotografie z Archívu doc. PhDr. Emílie Horváthovej, CSc. Archív spravuje Rómsky inštitút, n. o. (fotografie na s. 74, 83).

3 RÓMSKE UMENIE

3.1 Rómska hudba

Hranie na hudobnom nástroji bolo druhým najčastejším spôsobom obživy Rómov. V ich živote hudba zastávala významné miesto. Napríklad záznamy vyplývajúce zo súpisov Rómov v Gemerskej (1776, 1785) a Malohontskej stolici (1770, 1785) hovoria, že najviac sa ich živilo kováčstvom a hudbou. Podľa podrobného súpisu z roku 1893, ktorého výsledky boli zverejnené v roku 1895, vyplýva, že v danom období žilo na území Gemerskej stolice 5552 Rómov, pričom hudbou sa živilo 536, z toho boli dve ženy.

Malý rómsky huslista, 30. roky 20. storočia

(z Archívu doc. PhDr. Emílie Horváthovej, CSc.)

Rómski hudobníci boli obľúbení najmä u šľachty. Hrávali pri korunováciách uhorských panovníkov. Traduje sa, že starí rodičia svoje vnúčatá a/alebo rodičia svoje deti učili hrať na hudobnom nástroji (na husliach, gitare, base, cimbale, či klarinete). Neskôr po získaní základov hry rozvíjali svoj talent na rôznych hudobných školách. Hudobný repertoár kapiel, ktoré hrávali v mestských kaviarňach a reštauráciách, tvorili najmä valčíky, polky, tangá, čardáše doplnené o známe šlágre. Dedinskí hudobníci hrávali najmä repertoár majoritného etnika v oblasti svojho pôsobenia. Rómski hudobníci pôsobili v 19. storočí v Rakúsko-Uhorsku i v krajinách západnej Európy. Po prvej svetovej vojne ich pôsobenie pokleslo. Hrávali v okolí svojho bydliska i vo väčších slovenských mestách. V období socializmu sa rómski hudobníci presadzovali vo folklórnych súboroch. Najlepší z nich pôsobili v slovenskom ľudovom umeleckom kolektíve (SĽUK). Hrávali v hoteloch vo Vysokých a Nízkych Tatrách, na miestnych zábavách, svadbách, zabíjačkách i na pohreboch (Bodorová – Pulišová, 2010).

Známa je i hudba Olašských/Valašských Rómov. Žili kočovným spôsobom života až do roku 1958, kedy bolo kočovanie zakázané, čo výrazne negatívne vplývalo na rozvoj ich hudby. Aj napriek tomu si chránili svoju hudbu. Hudobný prejav sprevádza lúskanie prstov, tieskanie, dupanie či hrdelné zvuky. 90. roky 20. storočia sú roky, kedy vznikali nové piesne, nové hudobné skupiny a súbory. Na Slovensku si získali popularitu napríklad Cigánski diabli. Ďalšou skupinou, ktorá sa preslávila aj za hranicami Slovenska je skupina *Kokavakere – lavutári* z Kokavy nad Rimavicou, ktorej lídrom je Vladimír Sendrei. Ich piesne dokonca odzneli vo filme *Sherlock Holmes 2: Hra tieňov*.

Jednou z prvých známych rómskych hudobníčok bola **Cinka Panna** (1711 – 1772), ktorá pochádzala z obce Gemer. Obyvatelia obce jej dali v roku 1992 pri príležitosti 220. výročia od úmrtia postaviť pomník s drevenou imitáciou huslí. Jeho súčasťou je aj kamenná busta vyrobená ľudovým

sochárom z Chanavy, Aladárom Igom. Cinke Panne sa pripisuje autorstvo viacerých skladieb. Údajne zložila melódiu u muzikantov v regióne známu ako Cinka Panna nóta. Jej vznik sa podľa ústneho podania viaže k obdobiu, keď pôsobila ako huslistka na šľachtických dvoroch, kde svojím vystupovaním očarila grófa Lányiho. Ten ju požiadal o ruku, no ona ho odmietla. Gróf v zahanbení, že nemal úspech u „Cigánky“, ktorej otcom bol obyčajný kováč, doma napísal báseň. Jej text sa dostal do rúk Cinky Panny, ktorá ju zhudobnila, a tak vznikla Cinka Panna nóta, dodnes hrávaná ako úvodná melódia pri zahájení súťaže primášov konajúcej sa v obci Gemer každé dva roky. V rodnej obci bola Cinka Panna aj pochovaná. Jej hrob sa nachádza na dnes už neznámom mieste, v priestore vtedajšieho cintorína, ktorý ležal v strede obce. Dodnes sa to miesto nazýva Cintorínsky bok.

Medzi ďalšie známe mená primášov môžeme zaradiť tieto: **Márton Dombi** (1801 – 1869), ktorý sa narodil v dedinke Chrámec. Pôsobil najmä v Rimavskej Sobote, kde zožal úspech za hru pre cisára Františka Jozefa I., ktorý sa tu v roku 1857 zastavil na svojej ceste po Gemeri – Malohonte. **Ernest Dankó**, ktorý pôsobil v Rimavskej Sobote a je autorom viacerých skladieb inšpirovaných ľudovou piesňou. Zložil skladbu pre Annu Bornemisza nazvanú „*Anna Csárdás*“ s podtitulom „Originálny gemerský pomalý tanec“. Pôsobil ako hudobník v štátoch Rakúsko-Uhorska i v Londýne, Bruseli, Paríži či Zürichu, kde napokon aj zomrel. **Július Oláh – Šima** (1911 – 1944) ako huslista so svojou kapelou hrával prevažne v hoteloch, kaviarňach, na zábavách. Bol primášom zmiešanej mužsko-ženskej kapely v bare Monte Carlo v Rimavskej Sobote hrávajúcej v zložení husle, saxofón, harmonika a bicie. Zomrel vo veku 33 rokov na následky zranenia v druhej svetovej vojne. Počas svojho muzikantského pôsobenia bol v Rimavskej Sobote považovaný za kráľa primášov. **Elemér Farkaš** (1919) okrem toho, že bol v hre na husle samouk, učil sa hrať od Ladislava Csiriho z Tornale a od primáša Ágoštona z Veľkého Blhu. Už ako sedemnásťročný mal vlastnú kapelu, s ktorou hrával na svadbách, zabíjačkách a zábavách v rodnej obci

a v bližšom okolí. **Pavol Berki** (1938), ktorý pochádzal z obce Hostice ležiacej južne od Rimavskej Soboty. Hrával ako pomocný primáš v kapele, ktorú tvorilo šesť bratov Berkiovcov. Primášom bol Dezider Berki, Ladislav Berki hral na kontry, Bernát Berki na kontrabas a ďalší dvaja bratia na kontrabas a klarinet. Hudba v tomto zložení hrávala najmä na svadbách a zábavách (Bodorová – Pulišová, 2010).

Rómski hudobníci, 60. roky 20. storočia

(z Archívu doc. PhDr. Emílie Horváthovej, CSc.)

Významní hudobníci

Ján Berky Mrenica (1939 – 2008)

Husľový virtuóz a koncertný majster v Slovenskom ľudovom umeleckom kolektíve (SLUK). Venoval sa inštrumentálnym úpravám rómskych ľudových piesní. Koncertoval v 52 krajinách, vystupoval v mnohých televíznych a roz-

hlasových programoch. Vydal 12 LP, 4 CD, zbierku 50 rómskych ľudových piesní „*Nane oda lavutara*“ a dve knižné publikácie „*Veselo s husličkami po svete*“ a spolu s dcérou Aninou „*Rómske piesne a múdre slová*“. V jeho hudobnom odkaze pokračuje syn Ján Berky Mrenica mladší.

Rinaldo Oláh (1929 – 2006)

Husľový virtuóz a koncertný majster, „Paganini zo Zvolenskej Slatiny“, už ako desaťročný koncertoval v Národnom dome v Banskej Bystrici. Pôsobil v SĽUK-u a v Orchestri Československého rozhlasu. Upravoval ľudové piesne. Okrem huslí hral na violu, kontrabas a gitaru.

Jean Diango Reinhardt (1910 – 1953)

Patrí medzi najvýznamnejších jazzových gitaristov v Európe. Bol zakladateľom hudobného štýlu „Gypsy jazz“ a legendárnej hudobnej skupiny Quintet du Hot club de France. Okrem gitary hral aj na banjo a husle. Jeho skladby a interpretácie sa vydávajú aj v súčasnosti v kolekcii „Djangology“.

3.2 Rómska literatúra

Počiatky rómskej literatúry sú v 50. rokoch 20. storočia. Z literárno-historického hľadiska sa jedná o novú národnostnú literatúru. Prví rómski autori vyšli z prvej generácie vzdelaných Rómov. Literárne texty písali v slovenskom jazyku. Texty v rómskom jazyku sa nevydávali z dôvodu, že v Československu po celé obdobie existencie socializmu nebola uznaná rómska národnosť, rómsky jazyk, existencia rómskej kultúry. Dominujúcim žánrom zostáva rómska autorská rozprávka tradovaná z ústnej tradície, básnická tvorba a literatúra pre deti a mládež. Do roku 1989 sa jednalo o jednotlivcov, až po nastolení demokratického režimu sa zvýšil odborný záujem i počet autorov – Rómov píšucich v rómskom jazyku. Významným politickým činom bolo uznanie

rómskej národnosti v roku 1991 a kodifikácia a štandardizácia rómskeho jazyka v roku 2008.

Najvýznamnejšou osobnosťou rómskej literatúry je **Dezider Banga** (nar. 1939). Učiteľ, televízny dramaturg, básnik, prozaik, vydavateľ. Z bohatej tvorby dominuje výber z rómskej ľudovej poézie „Pieseň nad vetrom“ (1963), spracovanie ľudových rozprávok „Cigánske rozprávky“ (1969), „Čierny vlas“ (1972), „Rozprávky z lúky“ (1979), ktoré autor scenáristicky pripravil pre televízne vysielanie. Banga je zostavovateľom antológie – výberu autorských rozprávok v slovenskom a rómskom jazyku „Paramisa“ (1992), kde prispeli autori Berky-Luborecký, Lacková, Ravasz, Ríznerová, Demeterová, Rusenko, Hübschmannová a iní. V tom istom roku vydal antológiu rómskej poézie „Verše z vrbiny“. Medzi autormi sú Lacková, Patočková, Hívešová-Šilanová, Gomba, Fabián, rómska autorka z Poľska B. Wajs-Papusza a iní.

Najvýznamnejšou rómskou spisovateľkou na Slovensku je **Elena Lacková** (1921 – 2003). Pravdepodobne je aj prvou vysokoškolsky vzdelanou rómskou ženou, ktorá na Karlovej univerzite v Prahe vyštudovala žurnalistiku a kultúrno-osvetovú prácu (1970). Literárnu kariéru začala divadelnou hrou „Horiaci cigánsky tábor“ (1948). Druhou divadelnou hrou je „Nový život“ (1952). K dráme sa vrátila v roku 1991. Až do svojej smrti dramatisáciami svojich textov obohatila repertoár divadla Romathan v Košiciach. V roku 1992 vydala „Rómske rozprávky/Romane paramisa“. V českom preklade vyšli v roku 1994. V českom jazyku vyšlo aj autobiografické dielo „Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou/Ulířlom tel e bachtali čercheň“ (1997). V roku 2000 vyšiel preklad vo francúzskom jazyku pod názvom „Ma vie femme tsigane en Slovaquie“ a v anglickom jazyku „My life as a Gypsy woman in Slovakia“. Po smrti autorky vyšli v roku 2005 Lackovej vojnové príbehy „Mŕtvi sa nevracajú – O mule na aven pale“.

Ďalší rómski autori na seba upozornili najmä po politických zmenách v roku 1989. Svojou tvorbou zaujala „nerómska“ autorka, ktorá celú svoju tvorbu zasvätila Rómom. **Daniela Hívešová-Šilanová** (1952 – 2008) debutovala rozhlasovou hrou pre deti „Olinkine rozprávky“ (1986). V roku 1989 vydala básnickú zbierku „Cigánske leto“. V roku 1993 básne pre deti „Romčatá a Romčence“, v roku 1996 príbehy rómskych detí, ktoré mali pozdvihnúť ich sebavedomie „Vtáčatko/Koráločka/Čirikloro/Mirikloro“.

Trojazyčným autorom píšucim v rómskom, slovenskom a maďarskom jazyku je **Jozef Ravasz** (nar. 1949). Jeho literárnym učiteľom bol Dezider Banga. Z bohatej tvorby môžeme vybrať básnickú zbierku „Cudzí remeselník“ (1990), rozprávky „Domček v srdci“ (1992). Trojazyčné bájky „Rómsko/Cigányország/Romano Them“ (2005) a „Galéria rozprávok/Galeria paramisen/Mesegaléria“ (2007).

Napriek neuznávaniu existencie rómskej literatúry boli do slovenského jazyka preložené významné diela európskej rómskej literatúry. Dobová kritika ich nazývala originálnymi „cigánskymi románmi“, o autoroch písala, že sú „cigánskeho pôvodu“. Integrácia rómskeho obyvateľstva bola chápaná ako adaptácia do modernej civilizovanej kultúry. Uvedený prístup sa nelíši od súčasných integračných snáh. Preložené diela boli chápané ako neľahká snaha autorov o prekonávanie „starého“ spôsobu života a približovanie sa k výdobytkom moderného sveta väčšiny spoločnosti.

Vybraná prekladová rómska literatúra

- Zaharia Stancu (Rumunsko): „Hra so smrťou“ (1963), „Kočovníci“ (1968).
- Ibañez Vincente Blasco (Španielsko): „Víno z Jerezu“ (1963).
- Vidol Podgorec (Juhoslávia): „Biely cigánik“ (1970).
- Menyhért Lakatos (Maďarsko): „Začadené obrazy“ (1986).
- Bronisława Wajs-Papusza (Poľsko): Básne v Antológii „Verše z vrbiny“ (1992).

- Katerina Taikon (Švédsko): „Katica“ (2001).
- Lorca Federico Garcia (Španielsko): „Cigánske romance“ (2005).
- Matéo Maximoff: „Sudba Ursitorú“ (2007) v českom preklade.

Osobnosť

Matéo Maximoff

Matéo Maximoff (1917 – 1999) sa narodil v Barcelone. Jeho otec bol Kalderašský Róm, výrobca kotlov, matka, cirkusová artistka, pochádzala zo subetnickej skupiny Manušov. Po skončení druhej svetovej vojny sa usadil v Paríži, kde pôsobil ako duchovný v reformovanej cirkvi. Je najznámejším rómskym spisovateľom. Autorom jedenástich románov, na Slovensku je však neznámy. V úvode českého prekladu románu „Sudba Ursitorú“ spisovateľ napísal: *„Keby Rómovia vedeli písať, svet by bol zaplavený rómskymi spisovateľmi. Napríklad len tie fantastické historky, ktoré tak farebne a napínavo rozprávali moji strýcovia o živote v Rusku! Nebolo by treba na nich zmeniť ani slovo, stačilo by ich napísať tak, ako si ich Rómovia povedali“* (Maximoff, 1997, 2007, s. 16).

Slovenská literatúra o Rómoch do roku 1989 reagovala na tzv. „cigánsku otázku“ prevažne kriticky. Len niektorí autori sa pohybovali v prostredí rómskych osád. Problém – cigánsku otázku – hodnotili z pohľadu väčšiny, ktorá Cigánov/Rómov chcela prevychovať „na svoj obraz“. Snaha vidieť problém z oboch strán je zaznamenaná v dokumentárnom diele publicistu Sláva Kalného „Cigánsky plač a smiech“ (1960). Ďalší autori poukazovali na ťažký život Rómov v minulosti, nutnosť prevýchovy najmä rómskej mládeže. Medzi najznámejších autorov patria: Rudo Moric „Trikrát som ušiel“ (1961), Ladislav Ťažký „Vojnový zbeh“ (1962), Marína Čeretková-Gáľlová „Kožak pre Amáliu“ (1967), „Cudzie deti“ (1983), Miloš Krno „Hra so smrťou“ (1971), Emil Dzvoník „Slepá jaskyňa“ (1977), Ján Štiavnický „Cena priateľstva“ (1977), Peter Kováčik „Jablká nášho detstva“ (1977), Dušan Kraus „Petrov mlyn“ (1988).

Podľa literárnej teoretičky B. Hlebovej (2011) je v súčasnosti evidovaných na Slovensku 59 rómskych autorov a 61 autorov „Nerómov“. Aj po roku 1989 rozdiely v zobrazení danej skutočnosti medzi rómskymi a „nerómskymi“ autormi vychádzajú z perspektívy autentického života medzi Rómami a sprostredkovanými skúsenosťami spisovateľov z väčšinovej spoločnosti. Napriek zvýšenému počtu autorov nevzniklo po zásadných spoločenských zmenách v roku 1989 zásadné literárne dielo, ktoré by čitateľom umožnilo porozumieť, zaujať postoj alebo vzbudiť rešpekt k danej problematike. V čase, kedy sa krásna literatúra „vyčerpala“, nastúpilo filmové umenie.

3.3 Rómovia v dokumentárnom filme

V 50. rokoch 20. storočia bolo „cigánske obyvateľstvo“ chápané ako obeť kapitalistického vykorisťovania. Úlohou dokumentárnych a spravodajských filmov bolo presvedčiť „Cigánov“ o výhodách socialistického zriadenia (zamestnanosť, vzdelávanie, zdravotná starostlivosť, pridelovanie bytov), ale za cenu zbavenia sa rómstva – romipen. Typickým príkladom propagácie štátom riadenej prevýchovy je film Dmitrija Plichtu „Upre Roma“ – Rómovia vpred (1955). Základnou myšlienkou filmu je dichotómia „my“ – väčšina sa o vás postaráme a „vy“ – menšina sa podriadite našim podmienkam. Zbavíte sa odumierajúcich tradícií v motíve vyhnania liečiteľky *phuri daj*, ktorá magickými zaklínaniami nezachránila život dieťaťa. Lekár – Neróm dieťa už nestačil zachrániť, ale zachráni ostatných. Na jeho príkaz spália vybavenie chatrčí a týmto „očistným činom“ sa zbavia choroby, neživotaschopných tradícií. Stanú sa plnohodnotnými občanmi.

Kôň – najobľúbenejšie zviera, 50. roky 20. storočia

(z Archívu doc. PhDr. Emílie Horváthovej, CSc.)

Motív odmietnutia tradičného spôsobu života stvárnil Ladislav Kudelka v dokumentárnych, propagandistických inscenáciách „Zbohom pero“ (1960) a „Žijú v budúcnosti svojho rodu“ (1962). V novom byte sa zasvieti žiarovka a je tam všetko, čo potrebujú k modernému životu (Zbohom pero). V bytoch sa však nedá večer zabávať ako pri ohni v osade. Musia skoro ráno vstávať, lebo ich v závode čaká veľa práce (Žijú v budúcnosti svojho rodu). Čo sa stane s tými, čo zostali v osadách? Skôr či neskôr aj ich chatrče budú buldozérmi zrovnané so zemou.

Napriek intenzívnemu presviedčaniu straníckych orgánov, aby film, tlač, rozhlas a televízia správne vysvetľovali občanom dôležitosť vyriešiť tzv. „cigánsky“ problém, médiá nevyprodukovali film, ktorý by oslovil väčšinu i menšinu. Vo filmoch prevažovali propagandistické komentáre o potrebe systematickej a cieľavedomej prevýchovy „cigánskeho“ obyvateľstva. Až v českom dokumentárnom filme „Toulavé slunce“ (réžia R. Granec, 1979) vypovedajú mladí Rómovia o svojich predstavách, ako chcú žiť. Dokumentárny film, ktorý uzatvára socialistickú éru, je titul Miša Suchého „Šiel som dlhou cestou – *Džavas mange dlugone dromeha*“ (1988). Film – správa o situácii v rómskych osadách, ktoré už oficiálne nemali existovať. Posledné, čo zostalo z prevýchovných aktivít, bolo zdanie disciplíny a porozumenia obyvateľov osád voči paternalistickému prístupu vládnych orgánov štátu. Vojenská prísaha rómskych vojakov na pozadí s českou časťou hymny („Kde domov můj...“). V skutočnosti rómski vojaci z preventívnych dôvodov nemali pridelené zbrane. Pochod rómskych škôlkarov na pozadí slovenskej časti hymny („Nad Tatrou sa blýska...“). V skutočnosti rómske deti v predškolskom veku do škôlok nechodili, lebo ich matky nepracovali. Suchého film vystihol falošný vzťah socialistického štátu k Rómom. Za prázdnyimi heslami odhalil vzájomnú rezignáciu, apatiu, averziu, netoleranciu, tendencie konfliktov, ktoré sa preliali do nového politického režimu po roku 1989 (Lužica, 2012).

Po roku 1989 sa do rómskych osád „nasťahovali“ filmoví dokumentaristi. Predbehli sociálnych vedcov, mimovládny sektor i politikov usilujúcich už od prvých demokratických volieb získať rómske hlasy. Dokumentárny film už v roku 1990 vyprodukoval dvanásťdielny koprodukčný dokumentárny cyklus „**Deti vetra**“ (*Kinder des Windes*), ktorý nakrútil režisér a etnograf Martin Slivka. Vymyká sa z ostatnej dokumentárnej európskej tvorby o Rómoch svojím rozsahom viac ako 6 hodín a zámerom primárne dokumentovať, čo je z histórie, tradičnej kultúry Rómov na Európskom kontinente ešte živé. Vo svojej podstate sa jedná o záchranný zber zanikajúcej etnickej kultúry.

1. diel: Deti vetra vydali sa na cestu. 2. diel: Deti vetra nenašli domov. 3. diel: Deti vetra spriaznili sa s kovom. 4. diel: Deti vetra tvoria s prírodou. 5. diel: Deti vetra hľadajú obživu. 6. diel: Deti vetra hľadajú Boha. 7. diel: Deti vetra zachovávajú tradície. 8. diel: Deti vetra slávia svadbu. 9. diel: Deti vetra skrášľujú svoj svet. 10. diel: Deti vetra spievajú a hrajú. 11. diel: Deti vetra sú nežiaduce. 12. diel: Deti vetra, ako ďalej?

Dokumentárny cyklus neprináša nové skutočnosti o živote Rómov. Význam cyklu spočíva v získaní a vizualizácii veľkého množstva, najmä etnografického kultúrneho dedičstva. Z Detí vetra dýcha pravosť, scenáristicko-režisérsko-etnografická náruživosť pre zvolený objekt záujmu (Mojžišová, 2014, s. 152).

Podobne ako v rómskej literatúre, po roku 1989 enormne stúpol aj počet filmových, najmä dokumentárnych titulov. V porovnaní s literatúrou vo filme žiadni Rómovia netvorí. Dokumentaristi z väčšiny spoločnosti si vyberajú témy „cez slzy“ humorné zobrazujúce Rómov na jednej strane ako komické, spoločensky dezorientované osoby. V horšom prípade na strane druhej ako nekompatibilnú, raz apatickú, inokedy konfliktnú kvázi komunitu, ukotvenú vo vlastných kultúrnych stereotypoch, neschopnú nájsť východisko z osídien sociálneho vylúčenia. Na zásadný dokumentárny počin, ktorý by spĺňal národné, objektívne kritériá o „inakosti“ menšiny, s výrazným autorským posolstvom sa čaká (Lužica, 2012).

3.4 Rómovia v hranom filme

V roku 1976 nakrútil Emil Loteanu divácky úspešný film „**Cigáni idú do neba**“ (Tabor uchodiť v nebo). Romantický príbeh kočujúcich Rómov zasadený do ukrajinského prostredia vzbudzoval u divákov bez rozdielu etnicity smútok za „lepšími časmi“, ktoré sa už nevrátia. Rómovia vo filme sú hrdí, slobodní, nezávislí od gadžov, dodržujú vlastné zákony, sú zruční remesel-

níci, sú nadaní hudobníci a tanečníci. Sú takí, ako si ich väčšinová spoločnosť idealizovala. Film posilňuje v Rómoch sebavedomie, hrdosť na vlastnú kultúru. Krádeže koní a žien sú dovolené ako kultúrna tradícia. Okrádanie „Nerómov“ je chápané negatívne. Jedna z postáv filmu pokarhá „cudzieho“ na trhu kradnúceho Róma a radí mu, aby sa radšej vyučil v remese. „Nerómovia“ vo filme vystupujú sporadicky, k Rómom sa správajú neutrálne až nepriateľsky. Ich vlastnosti sú negatívne. Policajti sa ľahko nechajú podplatiť, silní sú len v skupine, ak sa má postaviť Rómovi, tak radšej zo strachu ustúpi. Mlynár kupuje od Rómov kradnuté kone, na verejnosti ich označuje za zlodejov a vrahov. Nakoniec on sám sa stane vrahom. Rómovia vo filme sú sympatickejší ako „Nerómovia“. Príbeh je však fiktívny, rozprávkový, nesie vo svojom obsahu pozitívny stereotyp, že vzťahy medzi ľuďmi v minulosti boli lepšie, ako sú v súčasnosti.

V tom istom roku (1976) nakrútil Dušan Hanák divácky úspešný film „**Ružové sny**“. Aj v Hanákovom filme ide o kontrast medzi dedinčanmi a Rómami z osady. Hlavnou líniou filmu je vzťah medzi rómskym dievčaťom Jolankou a chlapcom – poštárom Jakubom. Ich príbeh však nekončí šťastne. Rozchádzajú sa, lebo rozdiely medzi oboma kultúrami a tradíciami sú neprekonateľné. Rómovia v osade sú pohostinní, staršia generácia si spomína na lepšie časy, kedy si ženy nefarbili vlasy, nosili tradičnú odev a „Nerómovia“ sa o nich nestarali. Jolana je v osade spokojná, ale chce sa vyučiť za kaderníčku, žiť v meste, mať prefarbené vlasy nažltlo, nemať veľa detí. Jolana túži po zmene, po lepšom živote. Keď sa začne stretávať s Jakubom, stanú sa terčom mnohých posmeškov a urážok zo strany dedinčanov, ale i Rómov. Obe strany chcú ich vzťah rozbiť. Dedinčania a rovnako Jolanini bratia Jakuba fyzicky napadnú. Poslednou šancou pre oboch je útek do anonymného mesta. V cudzom prostredí sa nevedia zorientovať. Nemajú byt, ťažko sa zamestnajú. Ich vzťah sa dostáva do krízy. Jolana sa vracia do osady a Jakub do dediny. Film končí príslovím Jolaninej sestry: „Gadžo Gadžeha, Rom Romeha – Gadžo s Gadžom, Róm s Rómom“ (Mojžišová, 2014).

Martin Šulík film „**Cigán**“ nakrútil v roku 2011. Na rozdiel od iných slovenských filmov, kde vystupujú postavy Rómov previazaní s vlastnou kultúrou v pozitívnom i negatívnom zmysle, Šulík sa pokúsil o pochopenie vzťahov medzi Rómami „zvnútra“. Hlavnou postavou filmu je pätnásťročný Adam, ktorý sa zamiluje do Julky. Ich láska sa však nenaplní, lebo Julkini rodičia majú v pláne ju vydať do Čiech. Julka poslúchne, hoci Adama má rada. Ďalšou Adamovou tragédiou je vražda otca a nové manželstvo jeho matky s mladším bratom otca – Žigom, panovačným úžerníkom. Nebohý otec prestal kradnúť a obrátil sa k Bohu. Žiga sa neštíti úžery, krádeží, podplácania. Adam už nemyslí na školu, ľudí z mimovládnej organizácie, dobrého farára, musí zarobiť peniaze, ktoré môže získať len krádežami, ktoré plánuje otčím. Konflikt sa odohrá medzi Adamom, ktorý cíti potrebu po otcovi ochrániť rodinu a otčimom. Vraždou otčima sa zbaví nenávideného soka, ale pocitívou prácou už rodinu nezabezpečí, čaká ho trest a ťažký život na pokraji spoločnosti.

Osobnosť

Tony Gatlif

Najvýraznejšou osobnosťou netypickej rómskej kultúry – filmu je Tony Gatlif (vlast. menom Michel Dahmani, nar. 1948). Potomok andalúzskych Cigánov vyrastal ako „dieťa ulice“ v Alžírsku. Ako štrnásťročný sa dostal do Francúzska. Vďaka učiteľom v dvadsiatich rokoch sa stal gramotným. Pracoval ako stavač kulís v divadle a po absolvovaní divadelného kurzu sa živil ako príležitostný herec. Vďaka nie prvej šťastnej náhode v roku 1975 debutoval prvým filmom „Hlava v troskách“ (La tête en ruines, 1975). Gatlifove rómske filmové postavy zápasia s otázkami osobnej i etnickej identity. Kladú si existenciálne otázky: Kto sme? Odkiaľ sme prišli? Kam ideme? Rómovia v Gatlifových filmoch tápajú a nemajú jasno v týchto otázkach. Tu pramení ich základný ľudský, pre film dramatický vnútorný konflikt (Mojžišová, 2014).

Výraznou črtou „rómskych“ filmov je ich nespútaná živelnosť, neštylizovanie, autenticita. Nevadí, že postavy nie sú profesionálnymi hercami a režisér tak isto film neštudoval.

Filmografia Tonyho Gatlifa

Hlava v troskách (La tête en ruines, 1975), Zem živiteľka (Le terre au ventre, 1978), Cigánska pieseň (Canta Gitano, 1981), Princovia (Les princes, 1983), Ulica odchodu (Rue du depart, 1986), Neplač, láska moja (Pleure pas my love, 1989), Gaspard a Robinson (Gaspard et Robinson, 1990), Latcho Drom (1993), Mondo (1996), Gadžo Dilo (Gadjo Dilo, 1997), Priniesol ma bocian (Je suis d' une cigogne, 1999), Vengo (2000), Swing (2002), Exil (Exils, 2004), Transylvánia (2006), Korkoro (2009).

Literatúra

1. Bodorová, O. – Pulišová, L. 2010. *Rómska kultúra v Gemeri – Malohonte*. Rimavská Sobota: Gemersko- malohontské múzeum.
2. Adamová, I. 2007. *Antológia rómskych tradícií a remesiel*. Bratislava: Štátny pedagogický ústav.
3. Maximoff, M. 2007. *Sudba Ursitorú*. Praha: Argo.
4. Hlebová, B. 2011. *Rómovia v literatúre pre deti a mládež*. Prešov: Prešovská univerzita.
5. Lužica, R. 2012. *Rómovia v slovenskom dokumentárnom filme – kolobeh objavovania (ne)známej minority*. In *Minority a film*. Bratislava: Asociácia slovenských filomových klubov.
6. Mojžišová, Z. 2014. *Premýšľanie o filmových Rómoch*. Bratislava: Vysoká škola muzických umení.
7. Fotografie z Archívu doc. PhDr. Emílie Horváthovej, CSc. Archív spravuje Rómsky inštitút, n. o. (fotografie na s. 88, 91, 97).

Pojmoslovie

Antagonizmus: nezmieriteľné protirečenie, nepriateľstvo.

Asimilácia: postupné pohltenie národnostnej menšiny vládnucim väčšinovým národom.

Antropologický typ: klasifikácia ľudských rás podľa ich územného rozšírenia.

Degradácia: úpadok, pokles, kríza.

Emancipácia: vymanenie sa spod cudzej moci, zrovnoprávnenie.

Endogamia: príbuzenské pravidlo prikazujúce uzatvárať manželstvo medzi členmi jednej skupiny.

Etnocentrizmus: negatívne hodnotenie inej, cudzej skupiny (menšina) z perspektívy vládnucej skupiny (väčšina), ktoré sama seba hodnotí pozitívne.

Etnos: národ, ľud so spoločným jazykom, kultúrou, históriou, územím.

Extravilán: lokalita, územie ležiace mimo zastavanú plochu.

Genocída: fyzická likvidácia príslušníkov národov, menšín na základe ich rasy, etnicity, náboženstva.

Identita etnická: členstvo v etnickej (národnej, národnostnej) skupine založené na prisúdených, objektívnych charakteristikách, ktoré sú zdedené a rešpektované väčšinou členov (jazyk, spoločná minulosť, solidarita).

Inklúzia: včleňovanie, rešpektovanie inakosti menšiny vo vzťahu k väčšine.

Integrácia: zjednocovanie, vzájomné prispôsobovanie a obohacovanie medzi menšinou a väčšinou.

Kastovníctvo: hierarchický nábožensko-spoločenský systém v Indii, ktorí delí obyvateľstvo do nadradených a podradených kást na základe narodenia.

Kodifikácia: stanovenie a uzákonenie jazykovej normy.

Kolonizácia: násilné usadenie kočujúcich rodín v období osvietenstva.

Komunita: lokálna skupina, obec, osada, členovia majú spoločný pôvod, sociálne vzťahy sú odvodené z príbuzenstva, vykazujú vysoký stupeň spolupatričnosti a solidarity.

Kultúrny vzor: systém spoločenskej organizácie, foriem chovania, hodnôt charakteristických pre danú komunitu, ktorý je všetkými členmi prijatý, napodobňovaný, vstupuje do výchovy detí, stabilizuje sa v kultúrnych aktivitách, ktoré sú súčasťou kultúrnej tradície.

Nomád: Kočovník.

Patriarchálna rodina: typ spoločenskej skupiny kde muž – hlava rodiny má neobmedzenú moc nad ostatnými členmi rodiny.

Rituál: kolektívny spôsob chovania podľa presne stanovených pravidiel a zvykov, ktorý je nemenný. Cieľom rituálu je uzmierenie, upokojenie, skroteenie prírodných síl a nadprirodzených síl. Dôležitou súčasťou rituálu je modlitba a obetovanie.

Subetnická skupina, kultúra: súbor špecifických noriem, hodnôt, vzorov správania a životný štýl určitej skupiny v rámci dominantnej kultúry, ktorej

je subetnická skupina súčasťou. Napríklad majú spoločný jazyk, vymieňajú si nevesty (endogamia).

Transcendentálne: oblasť nadprirodzených javov, ktoré sú zmyslami nepostrehnuteľné.

Literatúra

Sociální a kulturní antropologie. 2000. Praha: Sociologické nakladatelství.

ISBN 978-80-8118-188-7

9 788081 181887